

ประวัติศาสตร์ราชตระกูลในแคว้นสุโขทัย

ลำดับกษัตริย์ผู้ครองแคว้นสุโขทัยนั้น ยังสรุปกันไม่ได้ จึงมีผู้เสนอเอาไว้มากมายดังต่อไปนี้
(นคร พันธุ์ณรงค์ 2528: 9-11)

1. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงจัดลำดับกษัตริย์อาณาจักรสุโขทัย ดังนี้

สมัยที่เป็นอิสระ

1. พระเจ้าศรีอินทราทิตย์
2. พระเจ้าบานเมือง
3. พระเจ้ารามคำแหง
4. พระเจ้าเลอไทย
5. พระเจ้าลิไทย (มหาธรรมราชาที่ 1)

สมัยขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา

6. พระมหาธรรมราชาที่ 2
7. พระมหาธรรมราชาที่ 3
8. พระมหาธรรมราชาที่ 4

2. ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ได้ลำดับกษัตริย์อาณาจักรสุโขทัยไว้ดังนี้

1. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์
2. พ่อขุนบานเมือง
3. พ่อขุนรามคำแหง
4. พระยาเลอไทย
5. พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย)

6. พระมหาธรรมราชาที่ 2 (ไสลือไทย)
7. พระมหาธรรมราชาที่ 3
8. พระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมपाल)

3. หม่อมเจ้าจันทร์จิริยา รัชนี้ ทรงจัดลำดับกษัตริย์อาณาจักรสุโขทัยไว้ดังนี้

1. พ่อขุนศรีนาวนำถม
2. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (พ่อขุนผาเมือง)
3. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์
4. พระยาบานเมือง
5. พ่อขุนรามคำแหง
6. พระยาไสสงคราม
7. พระยาเลอไทย (ธรรมิกราช)
8. พระยาจ๋วนำถม
9. พระมหาธรรมราชา (ลิไทย)
10. พระธรรมราชาที่ 2
11. พระมหาธรรมราชา (ไสลือไทย)

ก. สมัยผู้สำเร็จราชการ

1. พระนางมหาเทวี
2. พระยาศรีเทพาหุราช

ข. สมัยที่พระมหาธรรมราชา (ไสลือไทย) ครองราชด้วยพระองค์เองระหว่าง พ.ศ. 1931-

12. บรมपालธรรมิกราช

4. นายตรี อมาตยกุล จัดลำดับกษัตริย์สุโขทัยไว้ดังนี้

1. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์
2. พ่อขุนบานเมือง
3. พ่อขุนรามคำแหง
4. พระยาไสสงคราม

5. พระยาเลอไทย
6. พระยารัษฎานุภาค
7. พระมหาธรรมราชาที่ 1
8. พระมหาธรรมราชาที่ 2
9. พระมหาธรรมราชาที่ 3
10. พระมหาธรรมราชาที่ 4

5. ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ได้จัดลำดับกษัตริย์สุโขทัยไว้ดังนี้

- รากฏ)
1. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (เริ่มเสวยราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1762-1781 สวรรคตปีใดไม่ปรากฏ)
 2. พ่อขุนบานเมือง
 3. พ่อขุนรามราช (รวมคำแหง) ประมาณ พ.ศ. 1822-1841
 4. พระยาเลอไทย
 5. พระยารัษฎานุภาค
 6. พระมหาธรรมราชาที่ 1 ลีไทย (เสวยราชย์ พ.ศ. 1890 สวรรคตระหว่าง พ.ศ. 1911-1971)
 7. พระมหาธรรมราชาที่ 2 (เสวยราชย์ถึงประมาณ พ.ศ. 1942)
 8. พระมหาธรรมราชาที่ 3 ไสลิอไทย (เสวยราชย์ถึง พ.ศ. 1962)
 9. พระมหาธรรมราชาที่ 4 บรมपाल (เสวยราชย์ถึงประมาณ พ.ศ. 1981)

สุจิตต์ วงษ์เทศ เสนอว่ายังไม่พบหลักฐานอย่างอื่นนอกจากจารึกวัดศรีชุมที่ระบุชื่อพ่อขุนศรีนาวนำถุมไว้แรกสุด ดังนั้น จึง (อาจ) ลำดับกษัตริย์แคว้นสุโขทัยได้ ดังนี้ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, หน้า)

1. พ่อขุนศรีนาวนำถุม
2. ขอมสบาดโขลญลำพง

(เกิดความวุ่นวายสู้รบแย่งชิงศรีสัชชนาลัยสุโขทัย แล้วเริ่มราชวงศ์พระร่วง)

3. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์
4. พ่อขุนบานเมือง
5. พ่อขุนรามราช (รวมคำแหง)
6. พระยาเลอไทย

7. พระยารั้วนาถม

8. พระยาสิทธิไทย (ประมาณ พ.ศ. 1890-ประมาณ พ.ศ. 1913)

(หลัง พ.ศ. 1913 มีเหตุการณ์ยุ่งยากเกิดขึ้นหลายครั้ง จึงเข้าใจว่าแคว้นสุโขทัยจะต้องตกอยู่ในอิทธิพลของกษัตริย์ราชวงศ์สุพรรณภูมิที่เสวยราชย์ ณ กรุงศรีอยุธยา)

9. พระยาสิทธิไทย (พ.ศ. 1931-พ.ศ.1962)

10. พระยาบรมมपाल (พ.ศ. 1967-พ.ศ. 1991)

(ลำดับกษัตริย์ในราชวงศ์พระร่วงยังมีความเห็นต่างกันหลายฝ่าย จึงยังไม่ถือเป็นข้อยุติ แต่ลำดับที่เสนอมานี้ข้างบนนี้มาจากบทความของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร ในหนังสือ แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 3 เล่มที่ 2 พ.ศ. 2512 และบทความของพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ในหนังสือ ศาสนาและการเมืองกรุงสุโขทัย มีนาคม 2528 แต่ที่ไม่ลงศักราชการเสวยราชย์เอาไว้ก็เพราะไม่มีหลักฐานที่สนับสนุนกันไว้ก็มีปัญหาหลายด้านเพื่อมิให้สับสนในเรื่องนี้จึงละไว้ก่อน)

ราชตระกูลในแคว้นสุโขทัยมีสองราชตระกูล คือมีความสัมพันธ์กันในสองลักษณะคือ

ก. ราชตระกูลศรีนาวนาถม

ข. ราชตระกูลศรีอินทราทิตย์

มีความสัมพันธ์กันในสองลักษณะคือ

1. ในลักษณะพระสหาย ความสัมพันธ์ระหว่างสองราชวงศ์ในลักษณะนี้เกิดขึ้นเมื่อพ่อขุนบางกลางหาว ไร่ร่วมมือกับพ่อขุนผาเมืองเพื่อร่วมมือกันรบกับขอมสบาดโขลญลำพงแล้วได้รับชัยชนะได้เมืองสุโขทัยคืนมา แล้วพ่อขุนผาเมืองยอมยกเมืองสุโขทัยและพระนาม "ศรีอินทราทิตย์" ให้แก่พ่อขุนบางกลางหาว

2. ในลักษณะเครือญาติ ข้อนี้เป็นสมมติฐาน โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานความเห็นที่ พระมเหสีของพ่อขุนบางกลางหาวคือนางเสือง อาจเป็นพระขนิษฐาของพ่อขุนผาเมือง (นคร พันธุ์ณรงค์ 2528: 8)

4.1 ราชตระกูลศรีนาวนาถม

หากพิจารณาตระกูลในแคว้นสุโขทัยที่มีปรากฏในศิลาจารึก เอกสารทางประวัติศาสตร์ พงศาวดาร ตำนาน แล้ว จะเห็นว่า ในแคว้นสุโขทัยมีราชวงศ์ที่เป็นใหญ่อยู่สองราชวงศ์ ราชวงศ์ที่สถาปนาแคว้นสุโขทัยคือ ราชวงศ์ศรีนาวนาถม มีกษัตริย์เพียงองค์เดียวคือพ่อขุนศรีนาวนาถม แต่หลังจากที่พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ได้ครองแคว้นสุโขทัยต่อจากพ่อขุนศรีนาวนาถมแล้วราชวงศ์ศรีอินทราทิตย์ก็ได้ครองความเป็นใหญ่มาตลอด จนกระทั่งแคว้นสุโขทัยกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา

มีกล่าวถึงตระกูลศรีนาวนาถมมากใน ศิลาจารึกหลักที่ 2 คือ จารึกวัดศรีชุม ตระกูลศรีนาวนาถมนี้เป็นตระกูลใหญ่ที่ครอบครองดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำน่านมานานแล้ว มีเมืองที่อยู่ในความครอบครองคือ เมือง "สรลงสองแคว" และอาจมี "เมืองราดเมืองลุม" เมืองนครไทย รวมทั้งเมืองอื่น ๆ อีกในลุ่มแม่น้ำน่าน

ตระกูลศรีนาวนาถมมีพ่อขุนศรีนาวนาถม เป็นต้นตระกูลผู้สถาปนาเมือง ศรีสัชชนาลัยและสุโขทัย พ่อขุนศรีนาวนาถมมีลูกชายชื่อ พ่อขุนผาเมือง พ่อขุนผาเมืองมีน้องชายหรือลูกชายชื่อ พระยาคำแหงพระราม ผู้เป็นเจ้าของ "สรลงสองแคว" อันเป็นเมืองอิสระในลุ่มน้ำน่านคู่กันมากับเมือง "ศรีสัชชนาลัยสุโขทัย" แห่งลุ่มน้ำยม พระยาคำแหงพระรามมีลูกชายคนหนึ่งชื่อ เจ้าศรีศัทธิธาราชจุฬามณี ซึ่งเป็นผู้จารึกศิลาจารึกหลักที่ 2

4.1.1 พ่อขุนศรีนาวนาถม กษัตริย์องค์แรกของแคว้นสุโขทัย

ปัจจุบันยังคงเป็นปัญหาถกเถียงกันว่า กษัตริย์พระองค์ใดคือ ผู้ครองแคว้นสุโขทัยเป็นพระองค์แรก จากหลักฐานทางศิลาจารึกต่าง ๆ พบพระนามกษัตริย์ที่เก่าแก่ที่สุดคือ "พ่อขุนศรีนาวนาถม" ระบุว่า พระองค์เป็นพ่อขุนผู้สร้างนครสองอันคือ เมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชชนาลัย (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 148) ตามความในจารึกวัดศรีชุม ดังนี้ "ปู่ชื่อพระยาศรีนาวนาถม....เป็นพ่อ ...สร้างในนครสองอัน อันหนึ่งชื่อ นครสุโขทัย อันหนึ่งชื่อ นครศรีสัชชนาลัย"

นอกจากนี้ จารึกวัดศรีชุมยังมีข้อความที่ยกย่องพ่อขุนศรีนาวนาถม ว่าเป็นผู้กล้าหาญในการกระทำยุทธหัตถี และเป็นผู้ "ประดิษฐานพระศรีรัตนมหาธาตุใกล้ฝั่งน้ำ" กลางเมืองสุโขทัย สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 148) สุจิตต์ วงษ์เทศ เห็นว่าการประดิษฐานพระศรีรัตนมหาธาตุของพ่อขุนศรีนาวนาถมนี้คือ การเปลี่ยนลัทธิทางศาสนาจากลัทธิมหายานแบบกัมพูชามาเป็นเถรวาทแบบลังกา ทั้งนี้

การประดิษฐานพระธาตุ เสมือนเป็นประเพณีของการสร้างเมืองใหญ่ด้วย ซึ่งมีสืบต่อกันมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ปัจจุบันยังไม่พบหลักฐานว่าประเพณีนี้เริ่มขึ้นเมื่อใด โดยใคร

นักประวัติศาสตร์บางท่านสันนิษฐานว่า เมื่อสิ้นรัชกาลพ่อขุนศรีนาวนาถุม เกิดความวุ่นวายทางการเมือง สุโขทัยถูกขอมสบาดโขลญลำพงเข้ายึดอำนาจครองเมืองสุโขทัย (นคร พันธุ์รงค์ 2528: 6) สำหรับที่มาของพ่อขุนศรีนาวนาถุมนั้น ท่าน อาจเป็นพระญาติที่เป็นนายทหารคนสำคัญของเจ้าสามฟ้าหลวงแห่งอาณาจักรไทยเมมา ซึ่งเรื่องของเจ้าสามฟ้าหลวง แห่งอาณาจักรไทยเมมานี้มีปรากฏในพงศาวดารไทยใหญ่ ระบุว่าเจ้าสามฟ้าหลวงได้ แผลขยายอำนาจทางการทหารลงมาถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งตอนบนและตอนล่าง ใน พ.ศ. 1759 จึงเป็นเหตุให้พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เรียกกองทัพของตนที่ส่งไปตีเมืองอันนัมและจามปา กลับเมืองพระนครหลวง เพื่อป้องกันอาณาจักรกัมพูชา ซึ่งอาจถูกรุกรานจากกองทัพของเจ้าสามฟ้าหลวงได้ ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช คาดว่า ขณะที่อาณาจักรไทยเมมาแผ่ขยายอำนาจเข้ามาก็ได้เมืองสุโขทัยไป และทิ้งทหารคนสำคัญเฝ้าเมืองไว้คือ พ่อขุนศรีนาวนาถุม แต่อำนาจของอาณาจักรไทยเมมามีอยู่ไม่นานเพราะ เกิดการขัดแย้งกันภายใน จึงต้องถอนกำลังทหารกลับไป แต่พ่อขุนศรีนาวนาถุมมิได้กลับไปด้วยทรงอยู่สร้างเมืองสุโขทัย ศรีสัตนาถลิตต่อ ตามที่มีกล่าวไว้ในจารึกวัดศรีชุม

4.1.2 พ่อขุนผาเมือง

พ่อขุนผาเมืองเป็นโอรสของพ่อขุนศรีนาวนาถุม แต่มิได้สืบราชบัลลังก์ต่อที่นครสองอัน เมืองสุโขทัยศรีสัตนาถลิตที่พ่อขุนศรีนาวนาถุมเป็นผู้สร้างขึ้น (ดูจารึกวัดศรีชุม) ในศิลาจารึกระบุว่าพ่อขุนผาเมืองเป็นพ่อขุนอยู่สองเมือง คือ เมืองราด และเมืองลุม อยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำน่าน ซึ่งปัจจุบันยังคงเป็นปัญหาถกเถียงกันว่า เมืองราดและเมืองลุมอยู่ที่ใด

ในยุคสมัยที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 8 ปกครองอาณาจักรขอม ได้ทรงยกลูกสาวชื่อ นางสุชมหาเทวีให้เป็นเมียพ่อขุนผาเมือง ตามศิลาจารึกวัดศรีชุมกล่าวไว้ดังนี้ "เรียกชื่อ ศรีอินทรพดินทราทิตย์ นามเดิมกมรเตรอัญญาเมือง เมื่อก่อนมีฟ้าเจ้าเมืองศรีโสธรปุระ ให้ลูกสาวชื่อ นางสิชมหาเทวี กับขันไชยศรีให้นามเกี่ยวแก่พ่อขุนผาเมือง เทียมพ่อขุนบางกลางหาวได้ชื่อ ศรีอินทรพดินทราทิตย์ และพ่อขุนผาเมืองเอาชื่อตนให้แก่พระสหาย" มีฟ้าเจ้าเมืองศรีโสธรปุระก็คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ 8 ผู้เป็นกษัตริย์ขอมนั่นเอง

ในขณะที่สุโขทัยเกิดความวุ่นวายทางการเมือง ขอมสบาดโขลญลำพง ได้เป็นผู้ครองเมืองสุโขทัย (ซึ่งปัจจุบันยังคงเป็นปัญหาถกเถียงกันว่าขอมสบาดโขลญลำพงผู้นี้เป็นใครมาจากไหน) พ่อขุนผาเมืองได้ร่วมรบกับพ่อขุนบางกลางหาว เพื่อชิงเมืองสุโขทัยคืนมา หลังจากรบชนะก็ได้อภิเษกพ่อขุนบางกลางหาวให้เป็นเจ้าเมืองสุโขทัย พร้อมทั้งมอบพระนามชื่อ ศรีอินทรบดินทราทิตย์ แก่พ่อขุนบางกลางหาว ซึ่งเป็นผู้ครอบแคว้นสุโขทัยต่อจากขอมสบาดโขลญลำพง มีพระนามว่า "พ่อขุนศรีอินทราทิตย์"

หลังจากเสร็จสิ้นสงครามกับขอมสบาดโขลญลำพง ก็ไม่พบศิลาจารึกใด ๆ กล่าวถึงพ่อขุนผาเมืองอีก 2 นักวิชาการสันนิษฐานกันมากมายว่าพ่อขุนผาเมืองไปไหน บ้างว่าทรงเป็นราชบุตรเขยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จึงทรงกลับเมืองกัมพูชาและเป็นกษัตริย์กัมพูชาต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (หม่อมเจ้าจันจิรายุ รัชนี้ ให้เหตุผลประกอบว่า พ่อขุนผาเมืองเป็นราชบุตรเขยของเมืองกัมพูชา มีมเหสีคือ นางสุขรมหาเทวี (ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นมเหสีองค์ใหญ่)เป็นเมีย และพ่อขุนผาเมืองยังมีตำแหน่งเป็นกมรเต็งอัญญาเมืองคือ ตำแหน่งอุปราชของเมืองกัมพูชาและเป็นผู้ถือพระขรรค์ชัยศรีหรืออาญาสิทธิ์จากกษัตริย์ขอม แล้วในจารึกยังระบุว่าเป็นผู้อภิเษกพ่อขุนบางกลางหาวขึ้นเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยด้วย นอกจากนี้หม่อมเจ้าจันจิรายุ รัชนี้ ยังพยายามชี้ให้เห็นว่าเรื่องของพ่อขุนผาเมืองนี้มีปรากฏในจารึกกัมพูชาจารึกหนึ่งชื่อว่า จารึกบันทายศรี ในตอนที่มีเนื้อความกล่าวถึงผู้ที่จะมาสืบทอดอำนาจต่อจาก พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยหม่อมเจ้าจันจิรายุ รัชนี้เชื่อว่า พ่อขุนผาเมือง หรือ กมรเต็งอัญญาเมืองคือ พระศรีศรีทรวะ ส่วนนางสุขรมหาเทวีคือ พระภควดีกมรเต็งอัญ ศรีศรีทรวะศวรจุฑา นั่นเอง (มจ. จันจิรายุ รัชนี้ 2533: 68, 73) บ้างว่าทรงกลับไปครองเมืองเดิมของพระองค์คือเมืองราด เมืองลุม ซึ่งใหญ่กว่าสุโขทัย (ศ.ดร.ศรีศักดิ์ วัลลิโภคม พร้อมทั้งเสนอว่า เมืองราดคือ เมืองโคราช ในปัจจุบัน) บ้างว่าทรงมีความเสียสละอย่างยิ่งแก่พระสหายคือ พ่อขุนบางกลางหาว จึงมอบเมืองสุโขทัยให้แล้วกลับไปครองเมืองเดิมของตน(อ. ประจวบ คำบุญรัตน์) บ้างว่าทรงมอบเมืองสุโขทัยให้เพราะเกรงพระทัยพ่อขุนบางกลางหาวหรือทรงเห็นว่าพ่อขุนบางกลางหาวเป็นผู้ดำริเรื่องการกอบกู้เมืองสุโขทัยจึงมอบเมืองสุโขทัยแก่พ่อขุนนางกลางหาว หรือทรงเห็นว่าพ่อขุนบางกลางหาวเป็นผู้มีความเหมาะสมที่จะครองเมืองสุโขทัยมากกว่าตน (ร.ศ. นคร พันธุ์รงค์)

นอกจากนี้ พ่อขุนผาเมืองยังมีเครื่องญาติในตระกูลศรีนาวนาถมออีกคนหนึ่งคือ "พระยาคำแหงพระราม" ในศิลาจารึกมิได้ระบุว่า เป็น น้องชายหรือลูกชายของพ่อขุนผาเมืองระบุเพียงว่าเป็นเจ้าเมือง "สรลงสองแคว" ย่านสำน้ำน่าน

พระยาคำแหงพระรามนี้เองมีลูกชายคนหนึ่ง เกิดใน “เมืองสรลงสองแคว” เป็นนักรบผู้มีความสามารถแต่ต่อมาภายหลังออกบวชเป็นพระสงฆ์ในพุทธศาสนา ชุติงค์ไปตามที่ต่าง ๆ จนกระทั่งถึงลังกา มีสมณศักดิ์จากประเทศลังกาว่า “สมเด็จพระมหาเถรศรีศรีทวารราชจุฬามณีศรีรัตนลังกาที่ปมหาสามี” หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “เจ้าศรีศรีทวาร” ผู้เป็นหลานของพ่อขุนผาเมืองและเป็นผู้จาริกศิลาจาริกวัดศรีชุม เพื่อเล่าเรื่องความเป็นมาของราชวงศ์ที่ปกครองแคว้นสุโขทัยคือ ราชวงศ์ศรีนาวนำถม และราชวงศ์พระร่วง (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 149)

4.2.3 พระมหาเถรศรีศรีทวารราชจุฬามณี

เจ้าศรีศรีทวาร ก็คือ เจ้าของข้อความในจารึกวัดศรีชุมที่เล่าประวัติศาสตร์ตอนต้นของแคว้นสุโขทัย และเล่าประวัติตัวท่านเอง ตั้งมีความโดยย่อว่าท่านเกิด “ในนครสรลงสองแคว”

เริ่มเป็นนักรบออกศึกทำสงครามกับบ้านเมืองต่าง ๆ เช่น ท้าวอิจาน ฯลฯ เมื่ออายุประมาณ 17-18 ปีครั้งถึงอายุ 26 ปีก็ออกสงครามช่วยพระยาเลอไทย (ลูกพ่อขุนรามคำแหงและเป็นพ่อของพระยาลีไท่) กษัตริย์แคว้นสุโขทัยทำศึกกับขุนจ้ง ครั้นนี้เจ้าศรีศรีทวาร ได้ทำยุทธหัตถีชนะขุนจ้ง จึงขึ้นชื่อลือชาว่าเป็นขุนศึกคนสำคัญ และแสดงให้เห็นว่าตระกูลศรีนาวนำถมมีสัมพันธ์อันดีกับตระกูลศรีอินทราทิตย์ แต่จารึกวัดศรีชุมบันทึกว่าเมื่อเจ้าศรีศรีทวาร อายุได้ 29-30 ปี มีความรู้สึกรอยากออกบวช เพราะเบื่อโลกหรือผิดหวังอะไรสักอย่างหนึ่ง ในที่สุดเมื่ออายุได้ 31 ปี ท่านออกบวชจริง ๆ เมื่อบวชแล้วก็ออกจากแคว้นสุโขทัยจาริกแสวงบุญไปยังปูชนียสถานของบ้านเมืองและแคว้นต่าง ๆ จนถึงเมืองลังกา บางแห่งก็ช่วยบูรณะปฏิสังขรณ์ด้วยเจ้าศรีศรีทวาร จำพรรษาอยู่ลังกานานหลายปีและเป็นที่เคารพเลื่อมใสของชาวสิงหล จนมีสมณญานามทางสมณศักดิ์จากลังกาดังกล่าวมาแล้ว

เมื่อกลับเข้าเมืองสุโขทัยอีกครั้งหนึ่งจึงให้ทำจารึกวัดศรีชุมขึ้น เพราะจารึกวัดศรีชุมเล่าว่าเจ้าศรีศรีทวาร เกิดที่เมือง “สรลงสองแคว” ย่อมหมายความว่าตระกูลศรีนาวนำถมเป็นกษัตริย์ครอง “สรลงสองแคว” เป็นอิสระอยู่ลุ่มน้ำน่าน โดยมีได้ขึ้นอยู่ในอำนาจแคว้นศรีสุโขทัยของตระกูลศรีอินทราทิตย์ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 148)

4.2 ราชตระกูลศรีอินทราทิตย์

เป็นตระกูลที่ได้ครอบครองแคว้นสุโขทัยต่อจากตระกูลศรีนาวานำถมคือ ตระกูลศรีอินทราทิตย มีปฐมราชวงศ์ชื่อ พ่อขุนศรีอินทราทิตย ได้ครองแคว้นสุโขทัยต่อจากพ่อขุนศรีนาวนำถม ต่อจากนั้นมาตระกูลศรีอินทราทิตยจึงได้ครอง "นครสุโขทัยศรีสุโขทัย" แห่งลุ่มแม่น้ำยมมาโดยตลอด

มีพ่อขุนศรีอินทราทิตย (เดิมชื่อพ่อขุนบางกลางหาวที่มีบรรพบุรุษชื่อปู่ขุนจิตขุนจอต) เป็นต้นตระกูล พ่อขุนศรีอินทราทิตยมีลูกชายขึ้นเสวยราชย์คือ พ่อขุนบานเมือง และพ่อขุนรามคำแหง ต่อมาพ่อขุนรามคำแหงมีลูกชายคือ พระยาเลอไทย ที่ยังมีไมตรีติดอยู่กับตระกูลศรีนาวานำถม มีผู้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระยาเลอไทยคือ พระยาร่วงนำถม เป็นน้องของพระยาเลอไทย พระยาเลอไทยมีลูกชายคือ พระยาสิทธิไทย ที่ได้นามว่า "ศรีสุริยพงศ์ราม" หมายถึงเชื้อสายพระยารามราชหรือพ่อขุนรามคำแหง (สุจิตต์ วงศ์เทศ, 2538: 177)

หลังสมัยพระยาสิทธิไทย มีเหตุการณ์วุ่นวายทางการเมืองมากมาย แคว้นสุโขทัยถูกอยุธยาเข้ายึดครองและควบคุมอำนาจทางการเมืองไว้ ถึงแม้จะมีกษัตริย์องค์อื่น ๆ ครองแคว้นสุโขทัย ต่อมาอีกก็ตาม

4.2.1 พ่อขุนศรีอินทราทิตย หรือ พ่อขุนบางกลางหาว

นามเดิมคือ "พ่อขุนบางกลางหาว" ถือเป็นต้นราชวงศ์ศรีอินทราทิตย ผู้ครองแคว้นสุโขทัย ต่อจาก ราชวงศ์ศรีนาวานำถม เป็นผู้ดำรงเมืองสุโขทัยสืบจาก ขอมสบาดโขลญลำพง และเป็นพระสหายของพ่อขุนผาเมือง กล่าวกันว่า พ่อขุนบางกลางหาวนี้คือ "พระร่วง" ที่ปรากฏในตำนาน ชินกาลมาลีปกรณ์

หนังสือ ชินกาลมาลีปกรณ์ เล่าเรื่องไว้ว่า ที่ตำบล บ้านโค (อาจเป็นบ้านโคก ในจังหวัด กำแพงเพชร) ยังมีชายคนหนึ่งรูปร่าง มีกำลังมาก ท่องเที่ยวอยู่ในป่า มีนางเทพธิดาองค์หนึ่งเห็นชายคนนั้นแล้วใครจะร่วมสังวาสด้วย จึงแสดงมารยาหญิง ชายคนนั้นก็ร่วมสังวาสกับนางเทพธิดาองค์นั้น จึงเกิดบุตรชายคนหนึ่ง และบุตรชายคนนั้นมีกำลังมาก รูปร่าง เพราะฉะนั้นชาวบ้านทั้งปวงจึงพร้อมใจกันทำราชาภิเษกบุตรชายคนนั้น ให้ได้ครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัยนั้น ปรากฏพระนามในครั้งนั้นว่า "โรจราช" ภายหลังปรากฏพระนามว่า พระเจ้าสว่าง หรือ "พระร่วง" (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 150)

ปัจจุบันยังไม่มีหลักฐานปรากฏชัดเจน พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ เป็นเจ้าเมืองใดและมาจากไหน ในจารึกวัดศรีชุมระบุว่า พ่อขุนบางกลางหาว ขึ้นไปเมืองบางยาง เพื่อรวบรวมกำลังพล แต่มิได้ระบุว่าเป็นผู้ครองเมืองบางยาง (แต่เดิมเชื่อกันว่าเป็นผู้ครองเมืองบางยาง)

ปรากฏชื่อ พ่อขุนบางกลางหาวในจารึกหลักที่ 45 ว่า พ่อขุนบางกลางหาว อยู่ในสายตระกูลของ "ผีปู่ศาคา" อันมีชื่อว่า "ปู่ขุนจืดขุนจอด" เกี่ยวต้องเป็นเครือญาติกับเจ้าเมืองน่าน ซึ่งชื่อที่เป็นคำคู่เช่นนี้ มีในนิทานปรัมปราปรากฏว่า เป็นชื่อของ บรรพบุรุษของตระกูลเมืองน่าน และเมืองหลวงพระบาง จึงสันนิษฐานว่า ตระกูลของพ่อขุนบางกลางหาวอาจ เกี่ยวข้องกับตระกูลเมืองน่านและตระกูลเมืองหลวงพระบาง และเกี่ยวโยงไปถึงตระกูลสุพรรณภูมิจักรวงศ์แห่งสุพรรณภูมิอยู่ทางฝั่งตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538 150-152)

ในศิลาจารึกวัดศรีชุม กล่าวถึงพ่อขุนบางกลางหาว ได้ร่วมมือกับพ่อขุนผาเมือง ไปปราบขอมสบาดโขลญลำพง โดยพ่อขุนบางกลางหาวรวบรวมกำลังพลจากเมืองบางยางขึ้นไปส่วนหนึ่ง และพ่อขุนผาเมืองเป็นผู้ครองเมืองราด เมืองลุม กียกกองทัพไปสมทบช่วยเหลือ พ่อขุนทั้งสองเป็นฝ่ายมีชัยเหนือขอมสบาดโขลญลำพง ได้เมืองสุโขทัยคืนมา โดยมีแผนการยึดเมืองสุโขทัย ปรากฏในศิลาจารึกวัดศรีชุม หรือศิลาจารึกหลักที่ 2 ซึ่งนายปรีดา ศรีชลาลัย ได้ตีความและสรุปไว้ดังนี้ (สุพจน์ แจ้วแรวี 2533: 20-28)

ขั้นที่ 1 เมื่อพ่อขุนบางกลางหาวทราบข่าวการเปลี่ยนแปลงอำนาจในเมืองสุโขทัยแล้ว ท่านจึงเป็นผู้กำหนดแผนการจะชิงเมืองสุโขทัยจากขอมสบาดโขลญลำพง และเมื่อได้ปรึกษากับพ่อขุนผาเมืองตกลงเกี่ยวกับการตีเมืองสุโขทัยแล้ว พ่อขุนบางกลางหาวจึงยกกองทัพเข้าโอบล้อมเมืองศรีสัชชนาลัยไว้ก่อนเป็นการชู้ชวัญ หลังจากนั้นพ่อขุนบางกลางหาวก็วางแผนให้พ่อขุนผาเมืองยกกองทัพไปตีเมืองบางขลัง (นายปรีดา ศรีชลาลัย สันนิษฐานว่าเมืองบางขลังคงจะตั้งอยู่ไม่ไกลจากเมืองศรีสัชชนาลัยนัก ท่านตั้งข้อสังเกตว่าจะเป็นเมือง "บางขลัง" ซึ่งตั้งอยู่ปลายแดนเมืองสุโขทัยต่อเมืองศรีสัชชนาลัยได้หรือไม่ ซึ่งถ้าเป็นเมืองบางขลังจริงก็นับว่าพ่อขุนบางกลางหาววางแผนการได้แนบเนียนยิ่ง โดยเหตุว่าเมืองบางขลังอยู่ไม่ไกลจากเมืองสุโขทัยนัก ท่านประมาณว่าราว ๆ 20 กิโลเมตร) เมื่อพ่อขุนผาเมืองเข้าตีเมืองบางขลังนั้น ย่อมทำให้เกิดข่าวขึ้นสองด้าน กล่าวคือ ทางเมืองศรีสัชชนาลัยก็คิดว่าศัตรูบุกเมืองสุโขทัยแล้ว จะขอกำลังมาช่วยก็ไม่ได้ ส่วนทางเมืองสุโขทัยเองเมื่อมีกองทัพมาประชิดอยู่เช่นนั้นก็จำเป็นต้องระดมกำลังทั้งหมดมาไว้ที่เมืองสุโขทัย เพราะไม่แน่ใจว่าจะมีศึกทางด้าน

ไชนบ้าง การคุมเชิงป้องกันเมืองสุโขทัยเช่นนี้ทำให้พ่อขุนผาเมืองสามารถยึดเมืองบางซ่งได้โดยง่าย ส่วนพ่อขุนบางกลางหาวก็รีบโหมกำลังเข้าตีเมืองศรีสัชนาลัยได้ไม่ยากเช่นกัน

เมื่อพ่อขุนบางกลางหาวยึดเมืองศรีสัชนาลัยได้แล้วก็เร่งตัดวางกำลังเตรียมรับมือขอมสภาคโกลญลำพองจากเมืองสุโขทัยอย่างเต็มที่ ส่วนพ่อขุนผาเมืองเมื่อยึดเมืองบางซ่งได้แล้วก็กวาดต้อนชาวเมืองบางซ่งกลับคืนเมืองรวดเสียชั้นหนึ่งก่อน และการที่พ่อขุนผาเมืองยกกองทัพกลับเมืองรวดนี้ทำให้ขอมสภาคโกลญลำพองต้องคิดมากกว่าจะไปตีเมืองไหนก่อน ในที่สุดก็ตัดสินใจยกกองทัพไปตีเมืองศรีสัชนาลัย เพราะอยู่ใกล้กับเมืองสุโขทัยมากกว่าและจะปล่อยไว้ไม่ได้ ถ้าหากได้เมืองศรีสัชนาลัยแล้วจึงค่อยรวมกำลังบุกเมืองรวดต่อไป

ขั้นที่ 2 เมื่อพ่อขุนบางกลางหาวยึดเมืองศรีสัชนาลัยได้แล้วก็รีบจัดกำลังใหม่ โดยส่วนหนึ่งให้ชุมนุมอยู่นอกเมืองในบริเวณที่เหมาะสมในทางยุทธศาสตร์ คือ บริเวณป่าไม้แดง ระหว่างเขาพระศรีไปหาเขาจริงแรง เมื่อขอมสภาคโกลญลำพองยกกองทัพมาถึงและยังตีหักเอาเมืองศรีสัชนาลัยไม่ได้ พ่อขุนบางกลางหาวจึงทำแผนลวงโดยให้ม้าเร็วไปแจ้งให้พ่อขุนผาเมืองยกกองทัพมา เมื่อพ่อขุนผาเมืองมาถึงแล้ว ทั้งสองพ่อขุนก็ทรงช้างเชือกเดียวกันออกตรวจพล ทำให้ขอมสภาคโกลญลำพองสิ้นกังวลเรื่องเมืองรวด พร้อมกันนั้นก็สั่งให้ทุ่มกำลังทั้งหมดจากเมืองสุโขทัยยกเข้ามาตีเมืองศรีสัชนาลัย

เมื่อข่าวปรากฏอยู่ไปว่าสองพ่อขุนรวมกำลังอยู่ที่เมืองศรีสัชนาลัยแล้ว พ่อขุนผาเมืองก็ถอนทัพกลับไปเมืองรวดอย่างเงียบ ๆ ปล่อยให้พ่อขุนบางกลางหาวป้องกันเมืองศรีสัชนาลัยด้วยตนเองต่อไป (พ่อขุนผาเมืองอาจนำกองทัพเมืองรวดไปชุมนุมอยู่นอกสุโขทัย ๑ เมืองสุโขทัย รอคำสั่งของพ่อขุนบางกลางหาว เข้าตีเมืองสุโขทัยก็เป็นได้)

ขั้นที่ 3 เมื่อขอมสภาคโกลญลำพองยกกองทัพมาชุมนุมที่เมืองศรีสัชนาลัยหมดแล้ว พ่อขุนบางกลางหาวก็รีบให้คนไปแจ้งแก่พ่อขุนผาเมืองให้ยกกองทัพเข้าตีเมืองสุโขทัย ขอมสภาคโกลญลำพองเมื่อทราบข่าวก็ตกใจรีบแบ่งกำลังส่วนหนึ่งกลับไปรักษาเมืองสุโขทัย ขณะเดียวกันพ่อขุนบางกลางหาวรีบยกกองทัพบุกออกมาพร้อมทั้งทัพที่ชุมนุมอยู่นอกเมืองนั้นด้วย กองทัพพ่อขุนบางกลางหาวไล่โจมตีทัพศัตรูที่กำลังระส่ำระสายนั้น ส่วนขอมสภาคโกลญลำพองยกกองทัพมายังไม่ทันถึงเมืองสุโขทัยก็ปรากฏว่าพ่อขุนผาเมืองยึดเมืองสุโขทัยได้แล้ว กองทัพของขอมสภาคโกลญลำพองจึงถูกกองทัพสองพ่อขุนตีกระหนาบแตกพ่ายไป

หลังจากได้เมืองสุโขทัยกลับคืนมา พ่อขุนผาเมืองก็อภิเษกพ่อขุนบางกลางหาวขึ้นเป็นผู้ครองเมืองสุโขทัย พร้อมทั้งมอบพระนาม "ศรีอินทราทิตย์" ให้ ซึ่งต่อมาพ่อขุนบางกลางหาวได้ครองเมืองสุโขทัย มีพระนามใกล้เคียงกับที่ได้รับมอบว่า "พ่อขุนศรีอินทราทิตย์" จึงเกิดเป็นราชวงศ์ใหม่ครองเมืองสุโขทัย คือ "ราชวงศ์ศรีอินทราทิตย์" หรือ "ราชวงศ์พระร่วง"

ในยุคพ่อขุนศรีอินทราทิตย์จากตำนานพระพุทธรูปสิงห์ ได้กล่าวถึงพระร่วงโรจนราชนครศรีธรรมราชไปขอและรับพระพุทธรูปสิงห์ ซึ่งนำมาจากลังกา (ชินกาลมาลีปกรณ์ แสง มนวิฑูร, ผู้แปล, 2517: 108-110) ระยะเวลาดังกล่าวนี้สันนิษฐานว่า ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าจันทรภาณุ องค์ที่ยกกองทัพไปโจมตีลังกาในปี พ.ศ. 1790 (ขจร สุขพานิช, 2521: 65)

สำหรับที่มาของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ยังมีปรากฏในร่องรอยเรื่องพระสิลลปฎิมา ใน ชินกาลมาลีปกรณ์ เมื่อกล่าวถึงพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ว่า (วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์ 2524: 42)

ได้ยินว่า ที่ตำบลบ้านโคน ยังมีชายคนหนึ่งรูปร่างมีกำลังมาก ท่องเที่ยวอยู่ในป่า มีนางเทพธิดาองค์หนึ่ง เห็นชายคนนั้นแล้วใครจะร่วมสังวาสด้วย จึงแสดงมายาหญิง ชายคนนั้นก็ร่วมสังวาสกับนางเทพธิดาองค์นั้น จึงเกิดบุตรชายคนหนึ่งและบุตรชายคนนั้นมีกำลังมาก รูปร่าง เพราะฉะนั้น ชาวบ้านทั้งปวงจึงพร้อมใจกันทำราชาภิเษกบุตรชายคนนั้น บุตรชายซึ่งครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัยนั้นปรากฏพระนามในครั้งนั้นว่า โรจนราช ภายหลังปรากฏพระนามว่า พระเจ้าร่วง"

บ้านโคน ในชินกาลมาลีปกรณ์นี้ ในส่วนเชิงอรธกกล่าวว่าจะอาจเป็นบ้านโคนในจังหวัดกำแพงเพชร หากเป็นดังนั้นพ่อขุนศรีอินทราทิตย์อาจเป็นชาวนครชุม หรือกำแพงเพชรก็ได้ นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์ฉันท์ญาติกับทางนครศรีธรรมราช เรื่องนี้ มานิต วัลลิโภคมกล่าวถึงในการวิเคราะห์ จารึกคงแม่นางเมือง กล่าวไว้ว่า กษัตริย์นครศรีธรรมราชมีความสัมพันธ์กับดินแดนในตำนานที่กล่าวถึงว่าเป็นถิ่นกำเนิดของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ นอกจากนี้พ่อขุนมังรายสหายของพ่อขุนรามคำแหงยังได้กล่าวไว้ในพงศาวดารโยนกว่า พ่อขุนรามคำแหงมีญาติมาก มีความสัมพันธ์ฉันท์ญาติกับเมืองนครศรีธรรมราช จึงเป็นไปได้ว่าความสัมพันธ์ฉันท์ญาตินี้ น่าจะมีมาตั้งแต่สมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์แล้ว (มานิต วัลลิโภคม, 2534: 9-16)

4.2.2 พ่อขุนรามคำแหง

ปรากฏชื่อพ่อขุนรามคำแหงในจารึกต่าง ๆ มีลักษณะต่างกันเช่น ชื่อ "รามราช" พบในจารึกวัดศรีชุมว่า "ลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ผู้หนึ่งชื่อพ่อขุนรามราชปรา (ช)ญูธรรม" รวมทั้งพบในจารึกและเอกสารอื่น ๆ อีกหลายแห่งว่า "พญารามราช" (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 163)

ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่สันนิษฐานกันว่า จารึกขึ้นในสมัยพ่อขุนรามคำแหง มีปรากฏชื่อ "รามคำแหง" ในจารึกนี้ ความในจารึกระบุถึงประวัติของพ่อขุนรามคำแหงไว้ดังนี้

"พ่อกูชื่อศรีอินทราทิตย์ แม่ชื่อนางเสือง พ่อกูชื่อบานเมือง ตูพี่ร้องท่องเดี่ยวห้าคน ผู้ชายสาม ผู้หญิงสอง พี่เผื่อ ผู้ย้ายตายจากเมื่อเดียมแต่ยังเล็ก เมื่อกูขึ้นใหญ่ได้ สิบเก้าขวบ ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด มาที่เมืองตาก พ่อกูไปรบ ขุนสามชนหัวซ้าย ขุนสามชนขั้วขวา ขุนสามชนเกลื่อนเข้า ไพร่ฟ้า หน้าใสพ่อกูหนีญญาญ่าพ่ายจอแจ(น กู) บ่หนี กูขี่ช้างเบกพล กูขับเข้าก่อนพ่อกู กูดอ(ช้าง)งด้วยขุนสามชน ตนกูฟุ้งช้างขุนสามชนตัวชื่อ มาสเมืองแพ้ ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อกูจึงขึ้นชื่อกู ชื่อพระรามคำแหง เพื่อกูฟุ้งช้างขุนสามชน เมื่อชั่วพ่อกู กูป่าเรอแก่พ่อกู กูป่าเรอแก่แม่กู กูได้ตัวเนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู ก็ได้หมากสันหมากหวาน อันใดกินอร่ามกินดี กูเอามาแก่พ่อกู กูไปตีหนังวังช้างได้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไปที่บ้าน ท่เมือง ได้ช้างได้วง ได้บัวได้นาง ได้เงื่อน ได้ทอง กูเอามาเวนแก่พ่อกู พ่อกูตายยังพี่กู กูพร้าป่าเรอแก่พี่กู ดั่งป่าเรอแก่พ่อกู พี่กูตาย จึงได้เมืองแก่กูทั้งกลม"

เนื้อความในจารึกด้านที่ 1 ตั้งแต่บรรทัดที่ 1 ถึง 18 ดังกล่าวมาข้างต้นนี้กล่าวถึงพระราชประวัติ พ่อขุนรามคำแหงมีบิดาชื่อ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ มีแม่ชื่อนางเสือง มีพี่น้องทั้งหมดห้าคน เป็นชายสามคนและหญิงสองคน เมื่ออายุได้ 19 ปี ได้ช่วยบิดารบกับขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด ซึ่งยกทัพมาตีเมืองตาก ในขณะที่บิดาและไพร่พลรบพ่ายเสียทีให้แก่ขุนสามชน ต้องขับช้างหนี พ่อขุนรามคำแหงกลับขับช้างเข้าชนกับขุนสามชนช่วยบิดาจนขุนสามชนพ่ายหนีไป ด้วยพระปรีชาในการรบศึกใหญ่ครั้งนี้เอง บิดา (พ่อขุนศรีอินทราทิตย์) จึงพระราชทานนามให้ใหม่ว่า "พระรามคำแหง"

พ่อขุนรามคำแหงเป็นโอรสผู้กตัญญูต่อบิดามารดาตลอดมา ดังที่มีปรากฏในจารึก เมื่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์เสด็จสวรรคต พ่อขุนบานเมืองได้ขึ้นครองเมืองสุโขทัยต่อจากพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ พ่อขุนรามคำแหงก็ปฏิบัติต่อพี่เช่นเดียวกับที่ปฏิบัติต่อบิดา และได้ครองเมืองสุโขทัยต่อจากพ่อขุนบานเมืองในเวลาต่อมา ความสัมพันธ์ฉันท์พี่น้องของพ่อขุนบานเมืองและพ่อขุนรามคำแหงราบรื่นตลอดมา ในจารึกมิได้กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างพ่อขุนบานเมืองและพ่อขุนรามคำแหงเลย

หลังจากบรรทัดที่ 18 ไปจารึกหลักที่ 1 ได้กล่าวถึงสภาพบ้านเมืองสุโขทัยสมัยพ่อขุนรามคำแหง ขอบเขตของเมืองรวมทั้งพระราชกรณียกิจตามหน้าที่ธรรมราชาในระบบการปกครองแบบพ่อปกครองลูก อันเป็นลักษณะเด่นของการปกครองในสมัยสุโขทัย นอกจากนี้ยังกล่าวถึงระเบียบประเพณีอันเกี่ยวกับการบริหารบ้านเมือง พิธีกรรม และงานรื่นเริงทางศาสนาต่าง ๆ

สำหรับเรื่องลายลือไทยที่มีกล่าวถึงในศิลาจารึกว่า เป็นพ่อขุนรามคำแหงประดิษฐ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1826 (ตรงกับมหาศักราช 1205 ศก ปีมะแม) ปัจจุบันยังคงเป็นปัญหาถกเถียงกันว่าจารึกขึ้นในสมัยใด นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าพ่อขุนรามคำแหงจารึกเพียง 18 บรรทัดแรก หลังจากบรรทัดที่ 18 ไปจารึกขึ้นในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าทั้งหมดจารึกขึ้นในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท บางท่านเชื่อว่ารัชกาลที่ 4 ทรงประดิษฐ์ขึ้นในยุครัตนโกสินทร์นี้เอง (สุจิต วงศ์เทศ 2538: 172-173)

จนกระทั่งศิลาจารึกด้านที่ 4 กล่าวถึงเมื่อ 1207 ศก ปีกุน พ่อขุนรามคำแหงทรงให้ชุดพระธาตุขึ้นเพื่อให้ประชาชนมานมัสการบูชาเป็นเวลาหนึ่งเดือน หกวัน แล้วนำไปประดิษฐานไว้ในเจดีย์กลางเมืองศรีสัชชนาลัย ที่วัดช้างล้อม

เอกสารล้านนา (เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์และพงศาวดารโยนก) ผูกเรื่องว่า พระยามังราย (กษัตริย์เมืองเชียงใหม่) พระยางำเมือง (กษัตริย์เมืองพะเยา) ถือประสูตรมาไล่เลี่ยกันเมื่อประมาณ พ.ศ. 1781-พ.ศ. 1782 และยังระบุว่าพระยางำเมืองกับพ่อขุนรามคำแหง (กษัตริย์เมืองสุโขทัย) เป็นสหายนุ้นเดียวกัน ดังมีเรื่องเล่าอยู่ในเอกสารเก่าว่าไปเรียนศิลปศาสตร์เป็น "ศิษย์" ร่วมสำนัก "พระสุกทันตฤาษี" ที่เขาสมอคอนเมืองละโว้ (ลพบุรี) อยู่ด้วยกัน ดังนั้น พ่อขุนรามคำแหงจึงอาจถือประสูติปีเดียวกันหรือไล่เลี่ยกันกับพระยามังรายและพระยางำเมืองก็ได้ (สุจิตต์ วงศ์เทศ 2538: 164)

ดังนั้นเหตุการณ์ในสงครามเมื่อครั้งขุนสามชนยกมาตีเมืองตาก พ่อขุนรามคำแหงอายุได้ 19 ปีน่าจะเกิดในปี พ.ศ. 1800-1802 (วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์, 2524: 30)

พ่อขุนรามคำแหงทรงเป็นกษัตริย์สุโขทัยผู้มีอำนาจมากเพราะทรงมีพระญาติมากและเป็นพันธมิตรกับอาณาจักรอื่น ๆ โดยรอบโดยพิจารณาได้จากเรื่องราวในประวัติศาสตร์ที่มีกล่าวถึงในพงศาวดารโยนก กล่าวถึงพ่อขุนรามคำแหงลอบเป็นชู้กับพระมเหสีของพระยางำเมืองว่า "อยู่มาครั้ง

หนึ่งสมเด็จพระร่วงเจ้าเสด็จมาสู่หาพระยาเงี้ยวเมือง ณ เมืองพะเยา ได้เห็นนางอ้วเชียงแสนราชเทวีของพระยาเงี้ยวเมืองมีรูปโฉมอันงาม ก็บังเกิดความกำหนัดในนาง ๆ นั้นก็มีจิตปฏิพัทธ์ต่อพระร่วง จึงลอบลักสมัครสังวาสกัน พระยาเงี้ยวเมืองทราบเหตุก็กุมเอาตัวพระร่วงไว้ ” (พงศาวดารโยนก อ้างถึงใน วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์, 2524: 37)

และในพงศาวดารโยนกได้กล่าวถึงอำนาจทางการเมืองของพ่อขุนรามคำแหงเอาไว้ในคำรำลึกของพ่อขุนมั่งรายเมื่อต้องรับหน้าที่ตัดสินคดีที่พ่อขุนรามคำแหงลอบเป็นคู่กับพระมเหสีของพระยาเงี้ยวเมือง ทรงระบายความอัดอั้นพระทัยไว้ว่า (วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์, 2524: 38)

“ครั้นถูกจักหื้อเอาพระยาร่วงมาตัดแต่งสินไหม มันก็เป็นพระยามีอายุภาพมากนัก ตักมีความละอายนักชะละ อันพระยาศรีธรรมราชและนครหลวง กับพระยาศรีอยุธยาอันเป็นญาติพระยาร่วงก็จักเป็นเวรแก่สหายเจ้าพระยาเงี้ยวเมืองชะละ ควรจะไประวีบนแก่สหายเจ้าพระยาเงี้ยวเมืองและพระยาร่วงให้หายกังวลครวชะละ” (พงศาวดารโยนก อ้างถึงใน วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์, 2524: 38)

พระยามั่งรายขอให้พระยาร่วงมาพระยาเงี้ยวเมือง พระยาร่วงก็ยอม หลังจากนั้น พระยามั่งรายจึงชักชวนให้ตั้งพิธีกระทำสัตว์ต่อกันโดย “ให้ยกพลปลาดั้งราชอาสน์ทั้งสาม ณ ที่เดียวกัน...เหตุซึ่งกษัตริย์ทั้งสามนั่งดิ่งกันกระทำสัตว์ต่อกัน ณ มิ่งแม่น้ำขุนญนั้น ภายหลังมาแม่น้ำนั้นจึงมีนามปรากฏว่าน้ำแม่อิง” (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 165)

เรื่องราวเหล่านี้แสดงให้เห็นอำนาจทางการเมืองของพ่อขุนรามคำแหง อันเนื่องจากมีพระญาติเป็นเจ้าเมืองสำคัญ ๆ ทั้งหลาย ทำให้พระยามั่งราย และพระยาเงี้ยวเมืองต้องเกรงพระทัย นอกจากนี้ทางด้านตะวันตกพ่อขุนรามคำแหงยังมีความสัมพันธ์เป็นญาติกับพระเจ้าฟ้ารั่วผู้ครองเมืองหงสาวดี ด้วยเพราะพระเจ้าฟ้ารั่วผู้นี้ เป็นผู้ครองเมืองหงสาวดีมีนามเดิมว่า “มะกะโท” เดิมเป็นคนเลี้ยงช้างอยู่ในสุโขทัย ได้แสดงสติปัญญาให้ปรากฏแก่สายตาพ่อขุนรามคำแหงจึงได้รับราชการเจริญเรื่อยมา มีตำแหน่งเป็นกรมวัง มะกะโทได้ผูกสมัครรักใคร่กันกับพระธิดาของพ่อขุนรามคำแหง ได้พากันหลบหนีไปเมืองเมาะตะมะภายหลังได้อำนาจทางการเมือง ขึ้นครองราชย์กรุงหงสาวดี จึงขอพระราชทานนามของตนจากพ่อขุนรามคำแหง (กรมศิลปากร, 2510: 7-18)

อาจเป็นไปได้ว่าพ่อขุนรามคำแหงถือว่า กรุงหงสาวดีเป็นส่วนหนึ่งของสุโขทัยเพราะมีราชบุตรเขยคือ “มะกะโท” หรือ “พระเจ้าฟ้ารั่ว” ครองอยู่ ด้วยระบบเครือญาตินี้เองที่ทำให้สุโขทัยมีอำนาจทาง

การเมืองและแผ่ขยายอาณาเขตออกไปกว้างขวางรวดเร็ว ดังนั้นแคว้นต่าง ๆ จึงให้ความเคารพยำเกรงแคว้นสุโขทัยเป็นแคว้นที่มีอำนาจมากเหนือดินแดนสยามในสมัยนั้น ข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวถึงขอบเขตของแคว้นสุโขทัย อาจเป็นจริงในแง่ของอำนาจทางการเมือง คือ ปราบแคว้นต่าง ๆ ได้หมดทุกทิศ โดยยอมสวามิภักดิ์ต่อแคว้นสุโขทัยแต่สามารถมีอำนาจปกครองตนเองตามปกติ ดังกล่าวในศิลาจารึกว่า “อาจปราบฝูงข้าเสกมีเมืองกว้างขวางหลาย”

การสร้างอำนาจทางการเมืองด้วยระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติ มี 3 ลักษณะดังนี้ (วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์ 2524: 39)

1. เป็นญาติกันโดยการสืบต้นตระกูลมาจากบรรพบุรุษเดียวกัน
2. เป็นญาติกันโดยการแต่งงาน เช่น การยกพระราชธิดาให้แต่งงานกับกษัตริย์แคว้นอื่น ๆ เป็นต้น
3. การกระทำสัตย์สาบานเป็นพระญาติกัน เช่น การกระทำสัตย์สาบานของพ่อขุนรามคำแหงร่วมกับพระยามังรายและพระยาจำเมือง เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม อำนาจทางการเมืองและขอบเขตของแคว้นสุโขทัยที่กว้างใหญ่ในศตวรรษที่ 12 นี้ มีเพียงในยุคสมัยพ่อขุนรามคำแหงสมัยเดียวเท่านั้น เมื่อสิ้นรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง ก็สิ้นอำนาจทางการเมืองโดยระบบเครือญาติ เมืองต่าง ๆ ที่เคยสวามิภักดิ์ก็แข็งเมือง แคว้นสุโขทัยจึงมีสภาพแตกแยกและมีขอบเขตเพียงจำกัด (วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์ 2524: 46) ดังข้อความในจารึกหลักที่ 3 กล่าวไว้ว่า “เมื่อชั่วพระยารามราช...กว้างขวางรอดทุกแห่ง...เป็นเจ้าเป็นขุนอยู่บ้านเมืองขาด...หลายบั้นหลายท่อน ดังเมือง พ...นก็เป็นขุนหนึ่ง เมืองคณฑี พระบางหาเป็นขุนหนึ่ง...เมืองเชียงทองหาเป็นขุนหนึ่ง...ได้เสวยราชย์แทนที่ปู่ย่าพ่อแม่...”

ความพยายามรื้อฟื้นอำนาจทางการเมืองนี้ได้กระทำในอีกสองรัชกาลต่อมา คือ รัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไท (พ.ศ. 1890-ประมาณ 1911) และรัชกาลพระเจ้าไสลือไท (วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์ 2524: 46)

4.2.3 พระมหาธรรมราชาลิไท

ครั้นสิ้นสมัยพ่อขุนรามคำแหง พระยาเลอไทยผู้เป็นราชบุตรครองเมืองศรีสัชชนาลัยก็ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์แคว้นสุโขทัย ต่อจากพ่อขุนรามคำแหงและให้มอบหน้าที่ครองเมืองศรีสัชชนาลัยแก่พระยาจ๋วนาถม

ต่อมาพระยาจ๋วนาถมขึ้นเป็นกษัตริย์ผู้ครองแคว้นสุโขทัยสืบจากพระยาเลอไทย จึงให้พระยาสิทธิไทยราชบุตรพระยาเลอไทยไปเป็นเจ้าเมืองศรีสัชชนาลัยเมื่อ พ.ศ. 1883 สมัยนี้มีพระภิกษุชาวสุโขทัย 2 รูป คือ พระสมณะเถระ และพระอโนมทสี เดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกที่นครพัน (มอญ) เมื่อกลับมาแล้วพระอโนมทสีจำพรรษาอยู่ที่ศรีสัชชนาลัยแต่พระสมณะเถระจำพรรษาอยู่ที่สุโขทัย ครั้งนั้น พระสมณะเถระพบพระบรมสารีริกธาตุในเจดีย์ร้างองค์หนึ่ง ซึ่งอยู่ระหว่างทางสุโขทัยไปศรีสัชชนาลัย จึงนำไปถวายพระยาสิทธิไทยที่เมืองศรีสัชชนาลัย พระยาสิทธิไทยมีศรัทธาอย่างยิ่ง แต่พระยาจ๋วนาถมที่ครองอยู่เมืองสุโขทัยไม่ศรัทธาหนัก (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 174)

พระมหาธรรมราชาสิทธิไทยอยู่เมืองศรีสัชชนาลัยได้ 6 ปี ขณะยังเป็นเจ้าเมืองศรีสัชชนาลัยก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือ ไตรภูมิพระร่วง ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1888 ซึ่งน่าจะได้รับความช่วยเหลือจากพระสมณะเถระด้วย

ตั้งแต่สิ้นสมัยพ่อขุนรามคำแหงลงมาแคว้นสุโขทัยตกอยู่ในสภาวะแตกแยกตลอดมา บ้านเมืองต่าง ๆ ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของสุโขทัยก็แยกตัวเป็นอิสระ นอกจากนั้นยังเกิดการแตกแยกกันเองระหว่างเครือญาติ ภายในราชสำนักอีกด้วย ประจวบกับช่วงเวลานี้เป็นช่วงเวลา ที่แคว้นต่าง ๆ โดยรอบแคว้นสุโขทัยมีความเข้มแข็งมากขึ้น พระยาสิทธิไทยมีพระดำริจะเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แคว้นสุโขทัยเพื่อสร้างความเข้มแข็งและความเป็นปึกแผ่นแก่แคว้นสุโขทัยอีกครั้งหนึ่ง จึงต้องนำกำลังทหารเข้ายึดเมืองสุโขทัย โดยระดมพลเข้าฟันประตูเมืองสุโขทัยแล้วประหารศัตรู เมื่อ พ.ศ. 1890 ดังมีหลักฐานในจารึกวัดป่ามะม่วงกล่าวไว้ดังนี้ (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 175)

“เสด็จนำพลพยุหเสนาทั้งหลายออกมาจากเมืองศรีสัชชนาลัย...มีพระมณฑุรให้ไพร่พลทั้งหลาย...เข้าระดมฟันประตูประหารศัตรูทั้งหลาย...บัดนั้นจึงเสด็จพระราชดำเนินเข้าเสวยราชย์...ไอสุรบยาธิบดีในเมืองสุโขทัยนี้แทนพระบิดาพระอัยกา”

ในช่วงเวลาไล่เลี่ยกับที่พระยาสิทธิไทยประหารศัตรูขึ้นสู่นบัลลังก์เป็นกษัตริย์แคว้นสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. 1890 นั้น มีความเคลื่อนไหวทางการเมืองเกิดขึ้นมากมาย

ด้านเหนือขึ้นไปมีแคว้นล้านนา ที่สามารถผนวกดินแดนที่ราบลุ่มน้ำปิง-วังให้เข้ากันได้ดี กับดินแดนที่ราบลุ่มน้ำกก-อิง และมีความพยายามจะขยายอำนาจลงมาถึงดินแดนลุ่มน้ำยม-น่าน บริเวณที่เป็นเมืองแพร่และเมืองน่านด้วย

ด้านตะวันออกมีแคว้นล้านช้าง (หลวงพระบาง-เวียงจันทร์) ที่กำลังวุ่นวาย และฝ่ายท้าวฟ้าจุ่มได้รับการสนับสนุนจากกษัตริย์กัมพูชาให้มีอำนาจกล้าแข็ง ถึงขยายยก "ลูกสาว" ให้เป็นมเหสี ท้าวฟ้าจุ่ม ทำให้ท้าวฟ้าจุ่มเป็นใหญ่ขึ้นมาในละแวกลุ่มน้ำโขงตอนบน และขยายอำนาจเข้ามาในดินแดนภาคอีสานใกล้พรมแดนกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 182)

ด้านใต้มีแคว้นละโว้-อโยธยา และแคว้นสุพรรณภูมิแคว้นละโว้เป็นแคว้นที่มีมานานแล้ว ก่อนที่จะมีการสถาปนาแคว้นสุโขทัยขึ้น ต่อมาย้ายราชธานีจากลพบุรีมาอยู่ที่อโยธยาศรีรามเทพนคร บนเส้นทางคมนาคมติดต่อ เพื่อความสะดวกในการออกสู่ท้องทะเล

ส่วนแคว้นสุพรรณภูมินั้นมีเมืองสำคัญอยู่สุพรรณบุรี และเจ้านายราชวงศ์สุพรรณภูมิ เกี่ยวข้องเป็นเครือญาติกับเจ้านายแคว้นสุโขทัยคือ ขุนหลวงพ่องิ้วแต่งงานกับน้องสาวของพระยาสิทธิไทย ในขณะที่เดียวกัน พระเจ้าอู่ทองฝ่ายละโว้-อโยธยาก็เป็นเครือญาติโดยแต่งงานกับลูกสาวเจ้าเมืองสุพรรณบุรีที่เป็นพี่สาวหรือน้องสาวขุนหลวงพ่องิ้ว

ต่อมาเมื่อเกิดการรวมแคว้นอโยธยาและแคว้นสุพรรณภูมิเข้าด้วยกัน ทำให้แคว้นอโยธยา (ที่รวมกับแคว้นสุพรรณภูมิแล้ว) มีอำนาจมาก สามารถครองความเป็นใหญ่อยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาภาคกลางต่อเนื่องลงไปถึงแคว้นนครศรีธรรมราชในภาคใต้ รวมทั้งมีอำนาจเหนือดินแดนบางส่วนของลุ่มน้ำมูล-ชีในภาคอีสานด้วย

ครั้ง พ.ศ. 1893 พระเจ้าอู่ทองก็ทรงสถาปนารุงศรีอยุธยาขึ้นใหม่ (ตรงที่เดิมของกรุงอโยธยา) และเฉลิมพระนามาภิไธยพระองค์ว่า "สมเด็จพระรามาธิบดี" จากนั้นจึงให้พระรามเมศวรราชโอรสปกครองเมืองลพบุรี ส่วนขุนหลวงพ่องิ้วก็ครองเมืองสุพรรณบุรีตามเดิม (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 183)

เมื่อพระยาสิทธิไทยขึ้นครองราชย์สุโขทัยแล้ว เจ้าเมืองต่าง ๆ ก็ร่วมรับรองมางานพิธีอภิเษกเป็นกษัตริย์ นำมงกุฎ พระขรรค์ชัยศรี เสด็จตรัสถามถวาย เฉลิมพระนาม "ศรีสุริยพงศ์ราม

มหาธรรมราชาธิราช" และพระองค์ก็ทรงแถลงนโยบายของพระองค์มีปรากฏอยู่ในจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาไทยสาระสำคัญ พอสรุปได้ดังนี้ (สมพงษ์ เชาวน์แหลม 2539: 13)

- ก. ทศพิชราชธรรม
- ข. รู้ปราณีแก่ไพโรฟ้าข้าไททั้งหลาย
- ค. เห็นข้าท่านบโค่งพิน เห็นสินท่านบโค่งเดือด
- ง. พ่อตายไว้แก่ลูก พี่ตายไว้แก่น้อง
- จ. ชื่อผู้ใดผิดว่าง.งรามเท่าใดก็ดี บ่หอนฆ่าฟัน-สักดาบ
- ฉ. ชื่อได้ฆ่าเล็กเจ้าเสื่อ หัวฟุ้งหัวรบก็ดี บ่ฆ่า บ่ตี ย่อมเอามาเลี้ยงมาขุน บ่ให้ถึงที่ฉิบที่

หาย

ดังมีความในศิลาจารึกหลักที่ 5 จารึกวัดป่ามะม่วงดังนี้ "ผู้เป็นท้าวเป็นพระยาเบื่อง ตะวันออก ตะวันตก หัวนอน ตีนนอน ต่างคนต่างมีใจใคร่ ใจรัก เอามกฎ (ขัน) ขัยศรีเสวตฉัตรมา ยัดยัญญอภิเษกให้เป็นท้าวเป็นพระยาทั้งหลายจึงสมมติขึ้นชื่อ ศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช เสวยราชย์ชอบด้วยทศพิชราชธรรม รู้ปราณีแก่ไพโรฟ้าข้าไททั้งหลาย เห็นข้าท่านบโค่งพิน เห็นสิน ท่านบโค่งเดือด พ่อตายไว้แก่ลูก พี่ตายไว้แก่น้อง ชื่อผู้ใดผิดว่าง, รามเท่าใดก็ดี บ่หอนฆ่าฟัน...สัก ดาบ ชื่อได้ฆ่าเล็กฆ่าเสื่อหัวฟุ้งหัวรบก็ดี บ่ฆ่า บ่ตี ย่อมเอามาเลี้ยงมาขุน บ่ให้ถึงที่ฉิบที่หาย ชื่อได้ผู้ เยียดคเยียดคู่แก่คน ได้ผู้ใส่..ในปลา ยาในข้าวให้กิน และจักให้ถึงที่ล้มที่ตายตั้งอันก็ดี บ่หอนฆ่าหอน ตีสักดาบ ย่อมไปรดผู้โทษแก่ตนตั้งอันหลายเท่าแก่กม ชื่อจักนับก็แลมิถ้วน เทียมอดเนื้อออกใจแก่ อันเพ็งเคียดแล ป้อจเคียดตั้งอัน เพื่อจัก..จุงเป็นพระพุทธ จุงจักเอาผู้สัตว์ทั้งหลายข้ามสงสารทุกข นี้"

หลังจากพระมหาธรรมราชาธิราช ได้ครองเมืองสุโขทัยแล้ว พระองค์ก็ปฏิบัติหน้าที่ของ มหาธรรมราชา ทรงศาสนูปถัมภกในทุก ๆ ศาสนา พร้อม ๆ กับดำเนินกลยุทธ์ทางการเมือง ทรงมี เป้าหมายทางการเมืองที่ชัดเจนเพื่อที่จะขยายขอบเขตทางอำนาจของแคว้นสุโขทัยออกไปพร้อม ๆ กับการทำนุบำรุงศาสนา ตัวอย่างเช่น ในจารึกหลักที่ 4 จารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาเขมรกล่าวว่า (ด้าน ที่ 1 บรรทัดที่ 47-54)

"พระบาทกัมรเดงอัญศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช.....นี้ จะเป็นอันดรธาน.....รูป พระอิศจร...พระองค์...บริบูรณ์แล้ว 1271 คก (ปี) ฉลุ วันศุกร์ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 8 ปุระาษาณ นักษัตร

ฤกษ์...เวลารุ่งเช้า เมื่อเสด็จประดิษฐานรูปพระมหามหารูปพระวิษณุ ในหอเทวาลัยมหาเกษศรในป่า
มะม่วงนี้... ดาบสพราหมณ์ทั้งหลาย บูชาเป็นนิตย์”

ความในจารึกหลักที่ 4 หมายถึงใน พ.ศ. 1892 พระยาลิไทยโปรดให้หล่อรูปพระอิศวร
พระวิษณุ ประดิษฐาน ณ หอเทวาลัย มหาเกษศร ในป่ามะม่วงด้านตะวันตกนอกกำแพงเมืองสุโขทัย
เพื่อให้เหล่าดาบส และพราหมณ์บูชาเป็นประจำ (สมพงษ์ เชาวน์แหลม 2539: 14)

ต่อมา พ.ศ. 1900 พระยาลิไทยได้เสด็จไปประดิษฐานพระมหาธาตุเจดีย์ที่เมืองนครชุม
(กำแพงเพชร) เป็นพระธาตุที่นำมา จากลังกาทวีปมาประดิษฐาน ณ เจดีย์มหาธาตุนี้ และนำต้นศรี
มหาโพธิ์จากต้นที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ขณะผจญมารและได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มาปลูกเบื้อง
หลังพระเจดีย์มหาธาตุ ใครบูชากราบไหว้ก็จะมีอานิสงส์เสมอเหมือนไหว้องค์พระพุทธเจ้าอย่างไรก็
ตาม การสร้างพระมหาธาตุเจดีย์นี้ ในอีกทางหนึ่งเสมือนเป็นนโยบายทางการเมืองที่รุกเข้าไปใน
เมืองนครชุมในลุ่มแม่น้ำปิง เพื่อขยายขอบเขตอำนาจออกไปทางทิศตะวันตกของแคว้นสุโขทัย ตาม
ในศิลาจารึกหลักที่ 3 จารึกนครชุมกล่าวไว้ดังนี้

“ศักราช 1279 ปีระกา เดือน 8 ออก 5 ค่ำ วันศุกร์ หนไทย กัดเล่า บูรพผลคุณิ นักษัตร เมื่อ
ยามอันสถาปนานั้นเป็น 6 ค่ำแล” (ด้าน 1 บรรทัด 1-2)

“เอาพระศรีรัตนมหาธาตุอันมีมาสถาปนาในเมืองนครชุมนี้ป็นั้น พระมหาธาตุอันนี้ใช้ธาตุ
อันสามานย์คือ พระธาตุแห่งจริงแลเอาลูกแต่ลังกาทวีปหั้น มาตายเอาทั้งพืชพระศรีมหาโพธิ์อันพระ
พุทธเจ้าเราเสด็จอยู่ได้ต้น และผจญพฤษณมาราธิราช ได้ปราบแก่สัพพัญญุตญาณเป็นพระพุทธมา
ปลูกเบื้องหลังพระมหาธาตุนี้ ผิดได้ได้ไหว่นยกกระทำบูชาพระศรีมหาธาตุและพระศรีมหาโพธิ์นี้ว่า ไชร
มีผลอานิสงส์พราเสมอตั้งได้นบตนพระเป็นเจ้าบ้างแล ความตั้งนี้เราบมิหากกล่าว คำพระพุทธเจ้าเรา
หารังบอกไว้เองไชร” (ด้าน 1 บรรทัด 7-15)

ต่อมา พ.ศ. 1902 พระยาลิไทยก็โปรดให้พิมพ์รอยพระพุทธรูปที่เขาสมณภูฏ คือในสมัย
นั้นลังกาเป็นเมืองแก้วเมืองสวรรค์ที่ชาวไทยนิยมชมชื่น มีพระพุทธรูปศาสนาที่นำเคารพเลื่อมใส มีรอย
พระพุทธรูปที่เชื่อว่าพระพุทธเจ้าประทับประทานจริง ๑ รอยพระพุทธรูปทบนยอดเขาสมณภูฏนั้น
เว้าลึกในแผ่นหินลงไป 1-2 นิ้ว กว้าง 2 ฟุต 7 นิ้ว ยาว 5 ฟุต 5 นิ้ว เป็นรอยพระบาทซ้าย เป็นคติ
ความเชื่อจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เช่น คัมภีร์พุทธวงศ์ ว่า พระพุทธเจ้ามีพระวรกายสูงใหญ่

ถึง 18 คอก ดังนั้นพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยจึงนิยมสร้างสูง 18 คอก และเรียกว่า "พระอัฐฐารส" ซึ่งแปลว่า 18 คอก (สมพงษ์ เชาว์แหลม, 2539: 26)

ต่อจากนั้นจึงขยายอำนาจไปในทิศทางอื่น ๆ ดังข้อความในศิลาจารึกภูเขาสุมรภูฏ (หลักที่ 8) บอกว่าพระยาสิทธิไทย "เอาพลไปปราบ" ได้บ้านได้เมืองด้านตะวันออกตั้งแต่สรลงสองแควในลุ่มน้ำน่านไปจนถึงลุ่มน้ำป่าสัก ด้านเหนือก็ขึ้นไปถึงเมืองแพว แล้วกวาดต้อนครัวเรือนเมืองแพวลงมาเป็นข้าพระที่วัดป่าแดงเมืองศรีสัตนาลัย

การเอาพลไปปราบแล้วได้เมืองสรลงสองแควมาในครั้งนี้ ถือเป็นกำลั่มอำนาจของตระกูลศรีนาวานำดมไปด้วย เพราะตระกูลศรีนาวานำดมครองอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำน่านคือ เมืองสองแคว ทั้งนี้เพื่อตัดปัญหาความขัดแย้งระหว่างสองราชตระกูลภายในแคว้นไปด้วย ซึ่งอาจทำให้ขาดความเป็นปึกแผ่นมั่นคงทางการเมือง และการขยายอาณาเขตของแคว้นสุโขทัยจะเป็นไปได้ยาก หากมีสองราชตระกูลมีอำนาจเพราะอาจมีการแทรกแซงทางการเมืองภายในแคว้นขึ้น อันเนื่องมาจากอิทธิพลของตระกูลหนึ่ง

ในขณะที่ทำสงครามขยายอาณาเขตนั้นพระยาสิทธิไทยก็ทำบุญอุทิศถัมภ์และแผ่แผ่พุทธศาสนาพร้อมกันไป ดังจะเห็นว่าได้ส่งสมณฑุตไปยังบ้านเมืองแคว้นต่าง ๆ เช่น เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ ฯลฯ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 185)

บทบาทนักรบและธรรมราชาผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาของพญาสิทธิไทย ที่ขยายเข้าไปในบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก ส่งผลกระทบต่ออาณาจักรอยุธยาที่เป็นใหญ่อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งพยายามที่จะแผ่ขยายอาณาเขตและอำนาจเช่นกัน และเป็นผู้คุ้มครองดินแดนแถบนั้นอยู่ "สมเด็จพระรามาธิบดี" จึงต้องยกกองทัพขึ้นไปยึดเมืองสองแควอันเป็นที่มั่นสำคัญเมืองเหนือไว้ให้ได้ เพื่อควบคุมอำนาจของพระยาสิทธิไทย เมื่อยึดได้แล้วก็โปรดให้ขุนหลวงพองั่วเจ้าเมืองสุพรรณบุรี ที่เป็นเครือญาติใกล้ชิดกับพระยาสิทธิไทยให้เป็นผู้ควบคุมดูแลอยู่เมืองสองแคว (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 185) ดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ ชินกาลมาลีปกรณ์ ดังนี้

"เมื่อพระเจ้าอู่ทกโชตตตะ (ปูพระยาจวันนำถม) ล่วงลับไปแล้ว พระเจ้าสิทธิไทยทรงครอบครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัยนั้น และพระเจ้าสิทธิไทยนั้นมีชื่อเสียงปรากฏว่า พระเจ้าธรรมราชา (พระมหาธรรมราชา) เพราะทรงศึกษาเล่าเรียนพุทธวจนะคือ ไตรปิฎก เล่ากันว่าครั้งหนึ่งเมืองชัยนาท

(สองแควคือ พิษณุโลก) เกิดทุพภิกขภัย พระเจ้ารามาชิตี (พระเจ้าอู่ทอง) กษัตริย์อโยชชปุระ (อยุธยา) เสด็จมาจากแคว้นกัมพูชา (ลพบุรี) ทรงยึดเมืองชัยนาทนั้นได้โดยทำเป็นทิวเอาข้าวมาขาย ครั้นยึดได้แล้วทรงตั้งมหาอำมาตย์ของพระองค์ชื่อว่า วัดติเคช (ขุนหลวงพ่องั่ว) ซึ่งครองเมืองสุวรรณภูมิ (สุพรรณบุรี) ให้มาครองเมืองชัยนาทส่วนพระองค์เสด็จกลับไปอโยชชปุระ” (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2501: 102-103)

เมื่อเมืองสองแควถูกยึดไปโดยมีขุนหลวงพ่องั่วครอบครองอยู่ พระยาสิทธิไทยจึงต้องเปลี่ยนบทบาททางการเมืองใหม่ ต้องหยุดบทบาทนักรบ เพราะไม่มีกำลังพอจะต่อสู้กับ อาณาจักรอยุธยาได้ พระยาสิทธิไทยจึงต้องเปลี่ยนท่าทีใหม่ หันมาสนับสนุนและเผยแพร่พุทธศาสนา โดยนิมนต์พระมหาสามีสังฆราชนักปราชญ์ทางพุทธศาสนา “มีศีลาจารย์และรู้พระปิฎกไตร” จากนครพิน (มอญ) ให้ไปจำพรรษาอยู่เมืองสุโขทัยเมื่อประมาณ พ.ศ. 1905 (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 186)

พระมหาสามีสังฆราชองค์นี้คือ พระมหาสามีสังฆราช แห่งลังกาทวีป ซึ่งเคยมาประทับที่เมืองนครพิน ในประเทศมอญสมัยนั้น อยู่เหนือเมืองเกาะตะมะ 50 กิโลเมตร ห่างสุโขทัยไปทางทิศตะวันตกราว 250 กิโลเมตร (สังฆราชองค์นี้ ดร.โรหนะธีระ นักวิชาการชาวลังกา เชื่อว่าเป็นสังฆราชองค์หนึ่งที่หนีราชภัยจากพระเจ้าแผ่นดินลังกาเดินทางออกนอกประเทศ) (สมพงษ์ เชาว์แหลม, 2539: 30) ต่อมาพระยาสิทธิไทยก็ทรงผนวชกับพระมหาสามีสังฆราช ดังมีปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 6 ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงดังนี้

“พระราชามีพระนามว่า สิทธิไทย ทรงประพฤติประโยชน์เกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนาและเกื้อกูลแก่โลกทั้งปวง แม้ทรงดำรงอยู่ในราชสมบัติเป็นบ่อเกิดแห่งพระคุณ ก็ทรงเบื้อหน่ายความเป็นพระราชา พระองค์ทรงน้อมไปในเนกขัมมบารมีเช่นเดียวกับพระราชบิดา แม้เจ้านาย อำมาตย์ ชาวเมือง นางสนมกำนันในผู้เฟริดพริ้งดังนางฟ้า พระสหาย และพระปยูรญาติทั้ดทาน พระเง้ทรงเพ่งหวังถึงจริยวัตรที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายประพฤติมาทุกเมื่อ เมื่อเขากำลังร้องให้อยู่ ก็ทรงครองผ้า กาสาวพัสดุ์ สละราชภาวะ ในขณะที่นั้นเองพระขรณีก็หวั่นไหวในครั้งนั้น ไม่อาจรองรับพระคุณอันหนักของพระองค์ได้ โดยรอบกปีปฏิหารย์อันยังมีอีกหลายอย่างในคราวนั้น ความจริงนั้นเป็นกฎธรรมดาในการงานของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ครั้นทรงผนวชแล้ว พระราชานั้นก็เสด็จลงจากพระราชมนเทียรของพระองค์ เหมือนพระ มหาเถระ 60 พรรษา มีอินทรีสงบเสงี่ยม ทอดพระเนตรเพียงชั่ว แอ็ก อันผู้คนร้องไห้บูชาด้วยเครื่องบูชามากมาย”

สำหรับเหตุที่พระยาสิทธิไทยทรงออกบวชนั้น พิเศษ เจียรจันทร์พงษ์ ได้เสนอว่าทรงออกบวชเพื่อใช้สถานภาพของสงฆ์เพื่อการต่อรองทางการเมือง พระองค์ขอปิดทาบตมเมืองสองแควคืนจากสมเด็จพระรามาธิบดีหรือพระเจ้าอู่ทอง แต่ด้วยเหตุผลประการใดก็ตาม สมเด็จพระรามาธิบดียอมคืนเมืองสองแควแก่พระยาสิทธิไทย โดยมีเงื่อนไขว่าพระยาสิทธิไทยต้องประทับอยู่เมืองสองแคว ส่วนเมืองสุโขทัยศรีสัชนาลัย และเมืองกำแพงเพชรต้องยกให้ผู้อื่นปกครอง

ด้วยอำนาจที่เหนือว่าของอาณาจักรอยุธยาและบทบาทของคนกลางคือ ขุนหลวงพ่องั่วผู้เป็นญาติเกี่ยวข้องกับเครือญาติทั้งสองฝ่าย เพราะขุนหลวงพ่องั่วมีมเหสีเป็นน้องสาวของพระยาสิทธิไทยแห่งแคว้นสุโขทัย และมีน้องสาวเป็นมเหสีของสมเด็จพระรามาธิบดีหรือพระเจ้าอู่ทอง จึงตกลงกันได้ โดยพระยาสิทธิไทยยอมประทับอยู่ที่เมืองสองแคว ตามเงื่อนไขของอาณาจักรอยุธยาที่ต้องการลดทอนอำนาจทางการเมืองของพระยาสิทธิไทย และหยุดการขยายอำนาจของแคว้นสุโขทัย หรือที่พิเศษ เจียรจันทร์พงษ์ กล่าวว่า แคว้นสุโขทัยต้องการควบคุมและทำลายบุคลิกภาพของพระยาสิทธิไทย (พิเศษ เจียรจันทร์พงษ์ อ้างถึงใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 183)

ครั้นพอเมืองสุโขทัยศรีสัชนาลัยว่างลง พระยาสิทธิไทยจึงแต่งตั้งให้พระมหาเทวีผู้เป็นน้องสาวของพระยาสิทธิไทยและเป็นมเหสีของขุนหลวงพ่องั่วขึ้นเป็นกษัตริย์หรือเป็นเจ้าเมืองครองแคว้นสุโขทัย ดังนั้นเพื่อความสงบลงตัวแคว้นสุโขทัยจึงจำเป็นต้องมีกษัตริย์หรือเจ้าเมืองเป็นผู้หญิงถึง 7 ปี ส่วนขุนหลวงพ่องั่วก็กลับไปครองแคว้นสุพรรณภูมิ และพระยาสิทธิไทยครองอยู่เมืองสองแควพร้อมทั้งอัญเชิญพระสีหเทพปฏิมาไปบูชาที่เมืองสองแควด้วย ดังมีความปรากฏในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ดังนี้

“ต่อแต่นั้นมาพระเจ้าธรรมราชาที่ส่งราชบรรณการเป็นอันมากไปถวายพระเจ้ารามธิบดีทูตของเมืองชัยนาทนั้นคือ ฝ่ายพระเจ้ารามธิบดีก็ทรงประทานคืนแก่พระเจ้าธรรมราชา วัดติเคชอำมาตย์ก็กลับไปเมืองสุพรรณภูมิอีก” “พระเจ้าธรรมราชาครั้งได้เมืองชัยนาทคืนแล้ว ทรงตั้งพระมหาเทวีผู้เป็นพระกษิษฐา (น้องหญิง) ของพระองค์ให้ครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัย ทรงตั้งอำมาตย์ชื่อ ติปัญญาให้ครองราชสมบัติในเมืองกำแพงเพชร ส่วนพระองค์อัญเชิญพระสีหเทพปฏิมาไปบูชาที่เมืองชัยนาท” (กรมศิลปากร, 2501: 103)

ในช่วงที่พระยาสิทธิไทยไปอยู่เมืองสองแควนี้ มีปรากฏเรื่องราวในพงศาวดารเหนือกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูป 3 องค์ โดย “พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก” เชื่อกันว่าเป็น พระยาสิทธิไทย นั้นเองเป็น

ผู้สร้าง พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ทั้ง 3 พระองค์ เป็นพระปางมารวิชัยที่นิ้วพระหัตถ์ยาวเท่ากัน ขนาดของ พระองค์ได้ดังนี้

พระพุทธรุชินราช หน้าตัก 5 นิ้ว 1 คืบ 5 นิ้ว สูง 7 คอก

พระพุทธรุชินสีห์ หน้าตัก 5 คอก 1 คืบ 7 นิ้ว สูง 6 คอก 1 คืบ 10 นิ้ว

พระศรีศาสดา หน้าตัก 4 คอก 1 คืบ 8 นิ้ว สูง 6 คอก 1 คืบ 5 นิ้ว

พระพุทธรูป 3 องค์นี้ พระพุทธรุชินราชหล่อยาก หล่อ 3 ครั้ง ยังมีเป็นองค์พระจึงต้อง อธิษฐานจนพระอินทร์นฤมิตกายเป็นตาปะขาวมาช่วยและฝากตรีศูลไว้ที่อุณาโลมแห่งพระพุทธรุชินราชเป็นอนุสรณ์ ปัจจุบันพระพุทธรุชินราชยังประดิษฐานอยู่ที่ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัด พิษณุโลก เช่นเดิม ส่วนพระพุทธรุชินสีห์และพระศรีศาสดาประดิษฐานอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร จ. กรุงเทพฯ

จนกระทั่งปี พ.ศ. 1912 ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเกิดขึ้นเมื่อ สมเด็จพระรามาธิบดี หรือพระเจ้าอู่ทองเสด็จสวรรคต พระราเมศวรราชโอรสจึงเสด็จจากเมืองลพบุรีขึ้นเสวยราชย์ที่ พระนครหรืออยุธยาแทนพระราชบิดา

แต่ขุนหลวงพ่องั่วเจ้าเมืองสุพรรณบุรีมีอาวุโสกว่าและเคยร่วมมือกับพระเจ้าอู่ทองในการ สถาปนากรุงศรีอยุธยามาก่อน เห็นว่าตนสมควรได้เสวยราชย์เป็นกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาสืบต่อจาก พระเจ้าอู่ทองมากกว่า ด้วยเหตุดังกล่าวทำให้ขุนหลวงพ่องั่วที่เกี่ยวข้องเป็นน้องเขยของพระยาสิทธิไทยอยู่แล้วหันไปปร่วมมือทำพันธมิตรกับพระยาสิทธิไทย เพื่อสร้างภาวะกีดกันทางการเมืองยึดอำนาจ กรุงศรีอยุธยาจากพระราเมศวร (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 188) ดังมีปรากฏความในพงศาวดารกรุงเก่า ว่า

“ศักราช 731 รัชกาล (พ.ศ. 1912) แรกสร้างวัดพระราม ครั้นนั้นสมเด็จพระรามาธิบดี เจ้าหน่อกษัตริย์ พระกุมารท่านสมเด็จพระ(ราเม)ศวรเจ้าเสวยราชสมบัติ ครั้นถึงศักราช 732 จอศก (พ.ศ. 1913) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จมาแต่เมืองสุพรรณบุรีขึ้นเสวยราชสมบัติ พระนครหรืออยุธยา และท่านจึงให้สมเด็จพระราเมศวรเจ้าเสด็จไปเสวยราชสมบัติเมืองลพบุรี”

จากการสวรรคตของสมเด็จพระรามาธิบดี (พระเจ้าอู่ทอง) น่าจะเป็นเหตุให้เมื่อ พ.ศ. 1912-3 พระยาสิทธิไทยระดมเรียกไพร่พลบ้านเมืองต่าง ๆ ในแคว้นแคว้นศรีสัตนาคนาน้อยสุโขทัย โดยอ้างว่าเพื่อทำนุบำรุงพระศาสนา ให้ชาวสุโขทัยไปนมัสการพระพุทธบาทจำลองที่เขาสุมณภูฏเมืองสุโขทัย ดังมีข้อความในจารึกว่า "อยู่ในสองแควได้เจ็ดเข้าจึงนำพลมา มีทั้งชาวสรวงสองแควปากยมพระบางชากราวสุพรรณภาวนนครพระชุมเบื้องไ...เมืองพานเมืองราดเมืองสะคำเมืองลุมบาจายเป็นบริวาร" (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ อ้างถึงใน สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 189)

ในพ.ศ. 1912 นี้ พระยาภิอนา (เจ้าท้าวสองแสนนาอันธรรมิกราช) มหาราชแห่งเมืองเชียงใหม่มีพระประสงค์ให้พระมหาเถระผู้เป็นอริยสงฆ์ทรงศีลจารอุกฤษฏ์ อาจสมารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่างมาประทับอยู่ในดินแดนของพระองค์ ทรงนิมนต์พระอุทมพรบุปผามหาสามีเจ้าจากเมืองพัน ท่านก็ปฏิเสธเพราะชราภาพ แต่ก็ถวายคำแนะนำว่าควรนิมนต์พระสุมนเถระ จากเมืองสุโขทัยเถิด พระยาภิอนาก็ทรงปฏิบัติตามดังจารึกกล่าวเล่าชาน โดยพระสุมนเถระได้พำนัก ณ วัดพระยืนเมืองลำพูน ระยะเวลาหนึ่ง และได้สร้างพระพุทธรูป และจารึกแบบสุโขทัยยังปรากฏจนทุกวันนี้ (สมพงษ์ เชาว์แหลม 2539: 44)

นอกจากนั้น พระยาสิทธิไทยยังส่งพระสุมนเถระให้เป็นสมณทูตเดินทางขึ้นไปแคว้นล้านนาที่เชียงใหม่ ซึ่งนอกจากจะเผยแผ่พระศาสนาแล้ว ยังเป็นกลยุทธ์ทางการเมืองในการเจรจาขอเมืองตากคืนด้วย เพราะเมืองตากเคยอยู่ในเขตแคว้นสุโขทัยแต่ต้องเสียให้เมืองเชียงใหม่ไปก่อนหน้านานแล้ว (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ อ้างถึงใน สุจิตต์ วงษ์เทศ หน้า 189) เป็นอันว่า พระยาภิอนายอมให้เมืองตากเป็นเมืองกลางของทั้งล้านนาและทั้งสุโขทัย โดยให้ทิศไหลานพระสุมนเถระเป็นเจ้าเมือง

พระยาภิอนาทรงสร้างวัดบุปผารามมหาวิหาร (วัดสวนดอก) ถวายพระสุมนเถระ และได้สร้าง เจดีย์แบบสุโขทัยยอดบัวตูมประดิษฐานพระบรมธาตุ แต่เจดีย์พระบรมธาตุแบบสุโขทัยได้ถูกรื้อเสียแล้ว และพระบรมธาตุอีกส่วนหนึ่งที่พระสุมนเถระอัญเชิญสู่ล้านนานั้นก็ได้นำขึ้นไปบรรจุในเจดีย์ที่สร้างขึ้นบนเขาคือ องค์พระธาตุดอยสุเทพ นั่นเอง ดังปรากฏเรื่องราวในตำนานพระธาตุสุเทพ (สมพงษ์ เชาว์แหลม 2539: 45)

หลังจากสมเด็จพระรามาธิบดีหรือพระเจ้าอู่ทองสวรรคตราว พ.ศ. 1912 พระยาสิทธิไทยก็พยายามฟื้นฟูอำนาจของพระองค์ทุกวิถีทางเพื่อสร้างศักดิ์ศรีแคว้นสุโขทัยให้เกรียงไกร อีกไม่กี่ปีต่อ

มา พระยาสิทธิไทยก็สิ้นวาทสนาหมคมบุญญาธิการ เพราะพระองค์สวรรคตเมื่อประมาณ พ.ศ. 1913-พ.ศ. 1914 (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 190)

4.2.3 หลังสมัยพระมหาธรรมราชาไทย

เหตุการณ์ทางการเมืองของแคว้นสุโขทัย ตั้งแต่ก่อตั้งแคว้นสุโขทัยขึ้นในสมัยพ่อขุนศรีนาวนำถุม มีปัญหาเรื่องการแย่งชิงดินแดนและอำนาจระหว่างราชตระกูลตลอดมา เช่น ขอมสบาดโขลญลำพง (ซึ่งไม่ทราบว่าเป็นราชตระกูลใด) เข้ายึดเมืองสุโขทัยได้หลังสมัยพ่อขุนศรีนาวนำถุม ต่อมาพ่อขุนศรีอินทราทิตย์จากราชวงศ์พระร่วงได้ครองราชย์เมื่อรบชนะขอมสบาดโขลญลำพง แต่ก็ยังไม่ทราบจนปัจจุบันว่าเกิดจากเหตุผลอะไรพ่อขุนผาเมืองจากราชตระกูลศรีนาวนำถุมจึงไม่ได้ครองเมืองสุโขทัย

ครั้งสมเด็จพระบรมราชาไทยสวรรคต เหตุการณ์แย่งชิงอำนาจในแคว้นสุโขทัยก็เกิดขึ้นอีก ทั้งการแย่งชิงความเป็นใหญ่ในตระกูลและการแย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างราชตระกูล เพื่อขึ้นเป็นผู้ครองแคว้นสุโขทัยแทนพระมหาธรรมราชาไทย ดังนั้นขุนหลวงพ่องั่วหรือสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าแห่งกรุงศรีอยุธยาจึงต้องยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามเมื่อ พ.ศ. 1914 ดังที่พระราชพงศาวดารกรุงเก่าจดไว้ว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปเอาเมืองเหนือ และได้เมืองเหนือทั่วปวง” แล้วขุนหลวงพ่องั่วก็ให้ชายาคือ พระมหาเทวีผู้เป็นน้องหญิงของพระยาสิทธิไทยขึ้นเป็นกษัตริย์เมืองสุโขทัยอีกครั้งหนึ่ง

ก่อนหน้านี้พระมหาเทวีมีโอรสกับขุนหลวงพ่องั่วองค์หนึ่งแล้วชื่อว่า “พระศรีราชโอรส” หรือ “พระศรีเทพาทุราช” (ศิลาจารึกวัดช้างล้อมกล่าวถึงพระศรีเทพาทุราชมีแม่นมชื่อเทต และแม่นมเทตเป็นเมียพ่อยมไสดำ ซึ่งเป็นข้าราชการไพร่ใกล้ชิดพระยาสิทธิไทย) ต่อมาพระศรีราชโอรสหรือพระศรีเทพาทุราชขององค์นี้ได้เป็นกษัตริย์ครองเมืองสุโขทัยสืบต่อจากพระราชมารดาพระมหาเทวี

ด้วยเหตุดังนี้ จึงเท่ากับสมเด็จพระบรมราชาธิราชหรือขุนหลวงพ่องั่วแห่งกรุงศรีอยุธยามีอำนาจเหนือกรุงสุโขทัยไปโดยปริยาย และยังมีอำนาจมากขึ้นเมื่อปราบได้บ้านเมืองทางลุ่มน้ำป่าสักที่พระราชพงศาวดารกรุงเก่าจดว่า “เสด็จไปเอาเมืองนครพิงค์คำและเมืองแสงเชรา” เมื่อ พ.ศ. 1915 แต่ขณะนั้นยังควบคุมเมืองซากังราวและเมืองสองแควไม่ได้ เพราะเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัยบางกลุ่มยังไม่ยอมรับขุนหลวงพ่องั่ว ขุนหลวงพ่องั่วต้องยกทัพขึ้นไปปราบปรามหลายครั้ง ในที่สุดก็ปราบได้

หมดเมื่อ พ.ศ. 1921 จึงเป็นอันว่าบรรดาบ้านเมืองทั้งหลายที่เคยรวมกันเป็นแคว้นสุโขทัยมาก่อนต่างต้องยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราช หรือขุนหลวงพ่องั่วแห่งราชวงศ์สุพรรณภูมิ และไม่อาจรวมกันเป็นแคว้นที่มีศูนย์กลางอำนาจอยู่เมืองสุโขทัยได้อย่างเดิม เพราะขุนหลวงพ่องั่วควบคุมเมืองสุโขทัยไว้ก่อนแล้ว เพราะฉะนั้นบ้านเมืองต่าง ๆ จึงต้องขึ้นตรงต่อขุนหลวงพ่องั่ว แต่บ้านเมืองเหล่านั้น ก็ยังมีได้ถูกผนวกให้เป็นดินแดนในราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาอย่างเป็นทางการ (สุจิตต์ วงษ์เทศ หน้า 191-192)

จะเห็นว่าหลังสมัยพระยาสิทธิไทยแล้ว แคว้นสุโขทัยก็ขาดอิสรภาพทางอำนาจที่จะปกครองตนเอง และต้องขึ้นต่ออยุธยากลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา แคว้นสุโขทัยถูกควบคุมโดยกษัตริย์อยุธยาคือ ขุนหลวงพ่องั่ว ผู้ครอบครองดินแดนทั้งแคว้นสุโขทัย และดินแดนบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองฝั่งที่รวมกันเป็นอาณาจักรอยุธยา ในสมัยที่ขุนหลวงพ่องั่วครองกรุงศรีอยุธยา ก็ได้แต่งตั้งผู้ปกครองแคว้นสุโขทัยสองพระองค์คือ

1. พระมหาเทวีผู้เป็นชายา และ
2. พระศรีเทพราหูผู้เป็นราชโอรส

4.3.2.1 พระราเมศวรจากราชวงศ์อู่ทองขึ้นครองกรุงศรีอยุธยา

เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชหรือขุนหลวงพ่องั่วสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 1931 ราชวงศ์สุพรรณภูมิก็หมดอำนาจในกรุงศรีอยุธยา เพราะพระราเมศวรราชโอรสพระเจ้าอู่ทองที่ถูกขุนหลวงพ่องั่วบีบบังคับให้ลงจากบัลลังก์กรุงศรีอยุธยากลับไปครองเมืองลพบุรี ได้ยกกองทัพจากเมืองลพบุรีมาทำจัตราธิราชโอรสขุนหลวงพ่องั่วแล้วยึดครองกรุงศรีอยุธยา

เมื่อราชวงศ์สุพรรณภูมิเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำจึงแยกตัวเองออกไปตั้งมั่นอยู่แคว้นสุพรรณภูมิที่เมืองสุพรรณบุรี แล้วพยายามสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจโดยการติดต่อค้าขายกับจีนอย่างใกล้ชิดถึงขนาดส่งทนายาทชื่อเจ้านครอินทร์ไปอยู่ในราชสำนักจีนระยะหนึ่ง (เจ้านครอินทร์เป็นเชื้อสายราชวงศ์สุพรรณภูมิที่แต่งงานกับราชวงศ์สุโขทัยและจะเป็นผู้นำเทคโนโลยีจากเมืองจีนมาผลิตภาชนะเคลือบ "สังคโลก" เป็นครั้งแรก จึงมักรู้จักเจ้านครอินทร์ในนามพระร่วงผู้ไปเมืองจีน เหตุเพราะเป็นเชื้อสายพระร่วงและได้ไปเมืองจีนจริง ๆ ในตอนนี้)

ฝ่ายลูกหลานพระยาสิทธิไทยก็ใช้เหตุที่ราชวงศ์สุพรรณภูมิเปลี่ยงพล้ำทางการเมืองที่กรุงศรีอยุธยาต่อรองทางการเมืองในสุโขทัย เริ่มจากฝ่ายสุโขทัยตัดขาดความสัมพันธ์ไม่ยอมขึ้นกับกรุงศรีอยุธยา เพราะถือว่ามิได้เป็นเครือญาติโดยตรงกับพระราชวงศ์อยู่ทองเพื่อต่อรองให้ฝ่ายสุพรรณภูมิต้องยอมรับและอุทหนุนให้ลูกหลานพระยาสิทธิไทยได้เป็นใหญ่ฟื้นฟูราชวงศ์พระร่วงครองแคว้นสุโขทัยต่อไป

ฝ่ายสุพรรณภูมิต้องยอมโอนอ่อนผ่อนตามฝ่ายสุโขทัย เพราะขณะนั้นต้องเผชิญหน้าอยู่กับราชวงศ์อยู่ทองที่เป็นใหญ่ครองกรุงศรีอยุธยา การต่อรองทางการเมืองมิได้ทำให้ฝ่ายสุพรรณภูมิต้องสูญเสียอิทธิพลจากแคว้นสุโขทัยเพราะเชื่อว่าสุโขทัยยอมรับนับถือฝ่ายสุพรรณภูมิเป็นเครือญาติสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการยอมรับเจ้านครอินทร์ แห่งเมืองสุพรรณบุรีที่มีมารดาเป็นวงศ์สุโขทัย และตัวเจ้านครอินทร์เองก็มีชายองค์หนึ่งเป็นเจ้าหญิงวงศ์สุโขทัย การยอมรับดังกล่าวเห็นได้ชัดเจน เมื่อเจ้านครอินทร์ได้อำนาจขึ้นครองแคว้นที่เมืองสุพรรณบุรี (ประมาณ พ.ศ. 1938) แล้วเจ้านครอินทร์ได้ขึ้นไปแคว้นสุโขทัยเพื่อทำพิธีราชาภิเษกที่เมืองกำแพงเพชร การทำพิธีราชาภิเษกครั้งนั้น มีบรรดาเครือญาติฝ่ายมารดาและฝ่ายชายที่เป็นเชื้อวงศ์สุโขทัยและถือครองอยู่บ้านเมืองต่าง ๆ ในดินแดนแคว้นสุโขทัยไปร่วมพิธีครั้งนี้อย่างมาก นอกจากนั้นเจ้านครอินทร์ยังได้ร่วมตรวจกฎหมายสลักไว้บนแผ่นศิลา แล้วปักไว้ที่เมืองสุโขทัยเพื่อให้มีผลบังคับใช้ร่วมกันด้วย (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538: 193-195)

4.2.3.2 เจ้านครอินทร์หรือสมเด็จพระนครินทราชาธิราช ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยา

ความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ระหว่างฝ่ายสุพรรณภูมิกับฝ่ายสุโขทัย และความใกล้ชิดกับราชสำนักจีนของฝ่ายสุพรรณภูมิ ส่งผลผลักดันให้เจ้านครอินทร์ช่วงชิงความเป็นใหญ่ได้สำเร็จ โดยเนรเทศพระรามราชาเชื้อสายราชวงศ์อยู่ทองให้พ้นไปจากกรุงศรีอยุธยา แล้วเจ้านครอินทร์ก็ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นกษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยา มีพระนามาภิไธยว่า "สมเด็จพระนครินทราชาธิราช"

การที่ราชวงศ์สุพรรณภูมิกลับขึ้นเป็นใหญ่ในกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง โดยได้รับพลังอุทหนุนสำคัญจากวงศ์เครือญาติฝ่ายแคว้นสุโขทัย ทำให้สมเด็จพระนครินทร์ฯ มีฐานะยิ่งใหญ่มากว่า

กษัตริย์กรุงศรีอยุธยาองค์อื่น ๆ กล่าวคือ มีอำนาจลงไปถึงดินแดนแคว้นนครศรีธรรมราชทางใต้และขึ้นไปถึงดินแดนแคว้นสุโขทัยทางเหนือ กรุงศรีอยุธยากลายเป็น “ราชธานี” ศูนย์กลางของราชอาณาจักรสยาม (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 195)

4.2.3.3 เมื่อสมเด็จพระนครินทราชาธิราชเป็นกษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยานั้น “พระมหาธรรมราชาไสลือไทย” เป็นเจ้าแคว้นสุโขทัย

เมื่อสมเด็จพระนครินทราชาธิราชเป็นกษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยานั้น “พระมหาธรรมราชาไสลือไทย” เป็นเจ้าแคว้นสุโขทัย แต่ยอมรับความเป็นใหญ่ของสมเด็จพระนครินทร์ฯ สมเด็จพระนครินทร์ฯ จึงให้นายอินทสรศักดิ์ผู้เป็นขุนนางส่วนพระองค์ขึ้นไปอยู่ช่วยราชการอยู่ในเมืองสุโขทัยด้วย (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538:198) ซึ่งนายสรศักดิ์คนนี้อาจเป็นคนเดียวกับผู้สร้างวัดสรศักดิ์ก็ได้

ครั้น “พระมหาธรรมราชาไสลือ” ไทยสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 1962 เครื่องญาติแคว้นสุโขทัยต่างแย่งชิงความเป็นใหญ่กันวุ่นวาย เป็นเหตุให้สมเด็จพระนครินทร์ฯ ต้องเสด็จขึ้นไประงับความขัดแย้งนั้นในฐานะญาติผู้ใหญ่ เพื่อความมั่นคงทางการเมือง สมเด็จพระนครินทราชาธิราช จึงโปรดให้โอรสคือ เจ้าสามพระยาขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก เพื่อควบคุมบ้านเมืองในดินแดนแคว้นสุโขทัยทั้งหมด

แน่นอน เจ้าสามพระยาย่อมมีเชื้อ “สุโขทัยปนสุพรรณบุรี” เพราะมารดาเป็นราชวงศ์สุโขทัย และครั้งหนึ่งเจ้าสามพระยาเองก็เคยเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ในเมืองสุโขทัยมาก่อน ครั้นนั้นได้สร้าง “ทานบารมี” ด้วยการให้ช้างเผือกและราชรถแก้วต่าง ๆ ด้วยทำให้เจ้าสามพระยาได้รับการยอมรับและยกย่องจากฝ่ายสุโขทัยมาก และเจ้าสามพระยาย่อมไม่ละเลยประเพณีที่สืบทอดมาช้านาน ดังนั้นจึงมีชายาเป็นเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัยไว้อย่างน้อยนางหนึ่ง และมีโอรส “สุโขทัยปนสุพรรณบุรี” อย่างน้อยองค์หนึ่งด้วย (ซึ่งจะได้ชื่อ ราเมศวรต่อไปข้างหน้า) (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 189)

สมเด็จพระนครินทราชาธิราชเจ้า ถือเป็นกษัตริย์องค์แรกของกรุงศรีอยุธยาที่แคว้นสุโขทัยยอมรับในพระราชอำนาจ ถือเป็นผู้ปกครองอาณาจักรสยามทั้งแคว้นสุโขทัยและแคว้นอยุธยา เนื่องจากพระองค์มีคุณสมบัติเหมาะสมและปฏิบัติพระราชกรณียกิจเพื่อการผสมผสานแคว้นสุโขทัยและแคว้นอยุธยาให้อยู่ร่วมกันได้ดังนี้

1. เป็นผู้ที่เกิดจากบิดาราชตระกูลสุพรรณบุรี และมารดาราชตระกูลสุโขทัย มีเชื้อสาย "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี"
2. มีพระชายาจากราชตระกูลสุโขทัย เพื่อที่จะมีราชโอรสเชื้อสาย "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" ไว้ครองอาณาจักรสยามต่อจากพระองค์
3. ส่งราชโอรสเชื้อสาย "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" ไปครองเมืองพิษณุโลก เพื่อควบคุมบ้านเมืองในแคว้นสุโขทัย เมื่อกษัตริย์สุโขทัยสวรรคตและเกิดเหตุการณ์วุ่นวายเพื่อแย่งชิงความเป็นใหญ่ เนื่องจากเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองเหนือที่สำคัญ ตั้งแต่สมัยพระยาสิทธิไทยลงมา หากครองเมืองพิษณุโลกได้ก็จะสามารถควบคุมบ้านเมืองต่าง ๆ ในแคว้นสุโขทัยได้โดยง่าย

4.2.3.4 สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสามพระยาเชื้อสายสุโขทัยปนสุพรรณบุรี ครองกรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระนครินทรราชาธิราชเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 1967 พวก "พี ๑" คือเจ้ายี่กับเจ้าอ้ายไข่ก่องกำลังชิงอำนาจกันจนมอดม้วยไปทั้งคู่ เจ้าสามพระยาจึงได้ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาอย่างสะดวกในพระนามว่า "สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2"

แล้วให้ "พระมหาธรรมราชาบรมपाल" ราชวงศ์สุโขทัยครองเมืองพิษณุโลกแทน อันเป็นไปตามโบราณราชประเพณีที่ตกลงกันไว้ คือ เมื่อราชโอรสเชื้อสาย "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" ได้ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาจะต้องแต่งตั้งกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยครองเมืองพิษณุโลก ครั้น "พระมหาธรรมราชาบรมपाल" สิ้นบุญสิ้นวาสนาไปก่อน ก็เปิดโอกาสให้ราชวงศ์สุพรรณภูมิที่กรุงศรีอยุธยาส่งเชื้อสายของตนขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองนครพิษณุโลก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสามพระยาจึงโปรดให้พระราเมศวรราชโอรส "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก

แน่นอน พระราเมศวรผู้มีเชื้อสาย "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" ก็ต้องมีชายาอย่างน้อยอีกหนึ่งนางที่เป็นเชื้อวงศ์สุโขทัยไว้สืบสาย "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" ให้มั่นคงต่อไป แล้วก็ต้องมีโอรสเลือด "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" เอาไว้อย่างน้อยองค์หนึ่งด้วย (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 197) พระราเมศวรหรือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เชื้อสาย "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" ครองกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสามพระยาสวรรคต พระราเมศวรที่เป็นราชโอรส "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" จากเมืองพิษณุโลกก็ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาในพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงโปรดให้พระยายุทธวิธระเครื่องญาติฝ่ายมารดาที่เป็นเชื้อวงศ์สุโขทัย เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกต่อไปตามประเพณี

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงพิจารณาเห็นว่ากรุงศรีอยุธยายังมีได้เป็นศูนย์รวมอำนาจ การปกครองอาณาจักรอย่างแท้จริง เพราะอำนาจกระจายไปอยู่ที่เจ้าเมืองสำคัญ ๆ ที่ล้วนเป็นเครือญาติ จึงมักเกิดความขัดแย้งซึ่งความเป็นใหญ่กันในหมู่เครือญาติเสมอ ๆ ดังกรณีเจ้าอภัยกับเจ้ายี่เป็นต้น ว่าแล้วสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็เริ่มปฏิรูปการปกครองโดยดึงอำนาจทั้งหมดให้รวมศูนย์อยู่ที่ราชธานีกรุงศรีอยุธยาแต่เพียงแห่งเดียว ซึ่งเท่ากับเพิ่มอำนาจในพระองค์เองแล้วลดอำนาจเครือญาติเมืองต่าง ๆ ลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ ลดอำนาจเครือญาติในราชวงศ์สุโขทัยที่เมืองพิษณุโลก (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 198)

ความพยายามของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถครั้งนี้ ที่ต้องการปฏิรูปการปกครองมีศูนย์รวมอำนาจที่กรุงศรีอยุธยา พร้อมทั้งพยายามลดอำนาจของเครือญาติราชวงศ์สุโขทัย ทำให้ “พระยายุทธวิธระ” เชื้อวงศ์สุโขทัยผู้ครองเมืองพิษณุโลก เป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของอาณาจักรสยามที่มีมือยุทธยาเป็นศูนย์กลางเท่านั้น เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงบันทอนอำนาจฝ่ายสุโขทัยลง จึงทำให้ “พระยายุทธวิธระ” เชื้อวงศ์สุโขทัยที่ปกครองอยู่เมืองพิษณุโลก และเจ้านายฝ่ายสุโขทัยที่เคยมีอำนาจปกครองบ้านเมืองดินแดนแคว้นสุโขทัยไม่พอใจอย่างยิ่ง พระยายุทธวิธระก็หันไปอ่อนน้อมยอมขึ้นอยู่กับพระเจ้าติโลกราชแคว้นล้านนา ขณะนั้นพระเจ้าติโลกราชเป็นมหाराชครองแคว้นล้านนาอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ และกำลังแผ่อำนาจออกไปทุกทิศทุกทาง รวมทั้งแผ่ลงมาทางใต้ด้วย พระเจ้าติโลกราชจึงยกกองทัพล้านนาลงมาคุกคามถึงดินแดนแคว้นสุโขทัยเช่นตีเมืองซากังราว (พิเศษเจียรนทร์พงษ์ เสนอว่าอยู่ลำน้ำ่าน) ตีเมืองสุโขทัยแต่ไม่สำเร็จ จึงกวาดต้อนครัวเมืองพิษณุโลกพร้อมทั้งพระยายุทธวิธระกลับไปเมืองเชียงใหม่ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 199)

เนื่องจากกองทัพจากล้านนาลงมารุกรานดินแดนในครอบครองของอาณาจักรอยุธยา ดังนั้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงยกกองทัพขึ้นไปรุกรานแคว้นล้านนาบ้าง ทั้งสองฝ่ายทำสงครามโต้ตอบกันไปมาจนกระทั่งพระยาเซลิย เจ้าเมืองศรีสัตตนาลัยไม่ยอมอยู่กับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถอีกต่อไป จึงเอาเมืองศรีสัตตนาลัยไปขึ้นกับพระเจ้าติโลกราช

เพื่อความมั่นคงของล้านนา พระเจ้าติโลกราชจึงให้หมื่นด้งจากล้านนาลงมาครองเมืองศรี
 สัชชนาลัย (ฝ่ายล้านนาเรียกเมืองเชียงขึ้น) แล้วให้พระยาเซตียงขึ้นไปอยู่ล้านนา ก็เป็นอันว่าฝ่าย
 ล้านนาตีบดลาลงมาปิดล้อมน้ำยมตอนบนได้แล้ว

การแผ่อำนาจของแคว้นล้านนาลงมาถึงลุ่มน้ำยมตอนบน ย่อมเป็นอันตรายต่อความมั่ง
 คงของกรุงศรีอยุธยาโดยตรง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องย้ายที่ประทับจากพระนครศรีอยุธยา
 ขึ้นไปอยู่ในเมืองพิษณุโลกเพื่อแก้ปัญหาเกี่ยวกับกลุ่มเมืองเหนือ แล้วให้ราชโอรสปกครองแทนอยู่ที่
 พระนครศรีอยุธยาในพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 (ผู้พระราชนิพนธ์ "กำสรวลสมุทร" หรือ
 ที่เรียกกันว่า "กำสรวลศรีปราชญ์")

การสงครามครั้งนี้ทำให้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องอาศัยกลวิธี "บวชการเมือง"
 อย่างพระยาสิทธิไทย ดังเอกสารฝ่ายล้านนาเล่าว่าเมื่อพระองค์ทรงผนวชที่วัดจุฬามณี เมืองพิษณุโลก
 นั้นทรงส่งสมณทูตไปเมืองเชียงใหม่เพื่อจะขอ "บิณฑบาต" เมืองศรีสัชชนาลัย (เซตียง-เชียงขึ้น) ถิ่น
 จากพระเจ้าติโลกราช (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2528: 56) พระเจ้าติโลกราชอาราธนาให้คณะสงฆ์ผู้
 ใหญ่เมืองเชียงใหม่พิจารณา ที่ประชุมสงฆ์เมืองเชียงใหม่มีมติว่าเรื่องการบ้านการเมืองไม่ใช่กิจของ
 สงฆ์ พระเจ้าติโลกราชจึงไม่ยอม "ใส่บาตร" ให้พระบรมไตรโลกนาถ แต่ในที่สุดสมเด็จพระบรม
 ไตรโลกนาถก็สามารถเอาเมืองศรีสัชชนาลัยคืนได้ (ดังมีวรรณคดีชื่อ ยวนพ่าย เป็นโคลงฉันท์ พระราช
 นิพนธ์ในสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3)

ความพยายามที่จะปฏิรูปการปกครอง เพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงศรีอยุธยาของ
 พระบรมไตรโลกนาถ ทำให้เกิดผลตรงข้ามคือ สูญเสียอำนาจ และยังก่อให้เกิดสงครามที่ยืดเยื้อ
 เพราะทำให้หัวเมืองฝ่ายเหนือแข็งเมือง และเป็นการสิ้นสุดประเพณีเดิมที่พยายามประณีประนอม
 ระหว่างเชื้อวงศ์สุโขทัยและเชื้อวงศ์สุพรรณบุรีให้อยู่ร่วมกันได้โดยกษัตริย์ผู้ครองกรุงศรีอยุธยาต้องมี
 มเหสีเชื้อวงศ์ "สุโขทัย" และมีทายาท เชื้อวงศ์ "สุโขทัยปนสุพรรณบุรี" สืบต่อไปเรื่อย ๆ

พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฯจดไว้ว่า เมื่อ พ.ศ. 2025 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้พระ
 ราชนิพนธ์ มหาชาติคำหลวง จบบริบูรณ์ที่เมืองพิษณุโลก และเมื่อ พ.ศ. 2031 สมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถเสด็จสวรรคตที่เมืองพิษณุโลก

4.2.3.5 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 หรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ครอง กรุงศรีอยุธยา

เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จสวรรคต ราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คือ "สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 หรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เสด็จราชสมบัติครองกรุงศรีอยุธยาต่อไปตามลำดับ นโยบายการปกครองแบบรวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลางกรุงศรีอยุธยาเพียงแห่งเดียว ยังได้รับการสืบทอดต่อไป เชื้อสายฝ่ายสุโขทัยก็คัดค้านต่อไปอย่างลับ ๆ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ต้องฆ่าขุนนางจำนวนมากที่ต้องสงสัยว่าต่อต้านอย่างลับ ๆ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 202)

4.2.3.6 สมเด็จพระชัยราชาธิราชครองกรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระชัยราชาธิราชผู้ครองเมืองพิษณุโลก (ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2)ปราบดาภิเษกด้วยการกำจัดเครือญาติเดียวกันออกไป แล้วขึ้นเสวยราชสมบัติที่กรุงศรีอยุธยา สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 202) และลักษณะการปกครองอาณาจักรสยามยังคงเป็นเช่นเดิมคือ การรวมอำนาจไว้ที่กษัตริย์ผู้ครองกรุงศรีอยุธยาตั้งที่เริ่มต้นมาในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ดังนั้นจึงมีกลุ่มเครือญาติที่พยายามต่อต้าน ระบบการปกครองแบบนี้และต้องการจะแยกตัวเป็นอิสระจากการปกครองของกรุงศรีอยุธยาอยู่เสมอ บรรดาเชื้อวงศ์ในแคว้นสุโขทัยทั้งหมดมีฐานะเป็นเพียงข้าราชการของกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น (ขุนพิเรนทรเทพ พระราชบิดาของสมเด็จพระนเรศวรก็รับราชการในสมัยนี้)

ครั้งหนึ่งสมเด็จพระชัยราชาธิราชต้องประหารชีวิตเจ้าเมืองกำแพงเพชรที่คิดแข็งข้อ และแล้วโอกาสของฝ่ายต่อต้านระบบรวมอำนาจก็มาถึงเมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชสวรรคต กลุ่มแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ขึ้นมามีอำนาจ

4.2.3.7 แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ครองกรุงศรีอยุธยา

แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เมื่อได้ครองกรุงศรีอยุธยา ก็ได้พยายามสืบทอดระบบการปกครองเดิมคือ เพราะแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์พยายามจะสืบทอดเจตนารมณ์ระบบรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ราชธานีกรุงศรีอยุธยาเยี่ยงพระสวามี จึงทำให้แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์และคณะต้องถูกกำจัดโดยกลุ่มเจ้านายและขุนนางที่สืบเชื้อวงศ์มาจากกษัตริย์ก่อน ๆ และต้องการให้ย้อนกลับไปใช้ระบบการปกครองแบบดั้งเดิม ระบบรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ราชธานีกรุงศรีอยุธยาก็พังลงไปทันทีพร้อมกับศรีสุดา

จันทร์ ผู้มีส่วนสำคัญคนหนึ่ง ในการวางแผนโค่นระบบรวมศูนย์อำนาจก็คือ “ขุนพิเรนทรเทพ” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 203)

4.2.3.8 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิครองกรุงศรีอยุธยา

เมื่อกลุ่มเจ้านายและขุนนางล้มล้างอำนาจของแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ได้แล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงได้ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยา และพระองค์ได้ปูนบำเหน็จความดีความชอบแก่ “ขุนพิเรนทรเทพ” ผู้มีเชื้อวงศ์เป็นชาวสุโขทัย ดังมีข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ตอนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงปูนบำเหน็จความดีความชอบว่า “แล้วศรีสุวาทขุนพิเรนทรเทพเล่า บิดาเป็นพระราชวงศ์พระร่วง มารดาไชวีเป็นพระราชวงศ์แห่งสมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้า ขุนพิเรนทรเทพปฐมคิดเอาเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ให้อำมาตย์บุตรครองเมืองพระพิษณุโลก” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 203)

นอกจากนี้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ยังพระราชทานพระราชธิดาของพระองค์แก่ขุนพิเรนทรเทพด้วย ดังมีกล่าวถึงในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ดังนี้ “จึงศรีสุเรียกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระสวัสดิธาธิราชถวายพระนามพระวิสุทธิกษัตริย์เป็นตำแหน่งพระอัครมเหสี เมืองพระพิษณุโลก”

ขุนพิเรนทรเทพจึงเป็นผู้มีตำแหน่งใหญ่โต ได้เป็นเจ้าของสำคัญคือ เมืองพิษณุโลกอันเป็นศูนย์กลางอำนาจของแคว้นสุโขทัยละหัวเมืองต่าง ๆ ทางภาคเหนือ ขุนพิเรนทรเทพมีตำแหน่งเป็น “สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า” มีพื้นฐานเก่ามาจากกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยคือ “สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิไทย” และขุนพิเรนทรเทพหรือสมเด็จพระมหาธรรมราชาผู้นี้ต่อมา ก็คือ พระราชบิดาของสมเด็จพระนเรศวรฯ นั่นเอง (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 204)

ดังนั้นขุนพิเรนทรเทพหรือพระมหาธรรมราชาจึงได้มีโอกาสกลับขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง ดังที่เคยมีมาในอดีต ขณะนั้นพระชันษา 33 ปี (ตามเกณฑ์คำนวณของสมเด็จพระนเรศวรฯ ตามพงศาวดารฯ) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

พระมหาธรรมราชาครองเมืองพิษณุโลกอยู่ 21 ปี มีราชโอรส และราชธิดา (กับมเหสีชื่อพระวิสุทธิกษัตริย์ราชธิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ) 3 องค์ คือ พระสุวรรณหวี (ตามพงศาวดารพม่า) สมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระเอกาทศรถ แต่อาจมีกับมเหสีองค์อื่น ๆ อีกมาก (สุจิตต์

วงศ์เทศ, 2538: 204) ในช่วงเวลานี้ถึงแม้ราชวงศ์สุโขทัยและราชวงศ์อยุธยาจะมีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน แต่ทั้งสองราชวงศ์ก็ยังคงคิดแย่งชิงความเป็นใหญ่เหนือดินแดนสยามประเทศอยู่ดี ถึงแม้จะเป็นที่ยอมรับว่าราชวงศ์อยุธยาเป็นใหญ่ ส่วนราชวงศ์สุโขทัยเป็นรอง

ฝ่ายอยุธยาเมืองใดได้เป็นหัวหน้ามาตลอดแม้จะยังไม่สำเร็จถึงขั้นเป็น “ประเทศ” เดียวกันอย่างแท้จริงก็ตาม ฝ่ายสุโขทัยก็ได้สละที่จะพลิกสถานการณ์พระยาอุทริษฐิระเจ้าเมืองพิษณุโลก (เป็นเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัยในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) พยายามเป็นพันธมิตรกับฝ่ายล้านนา (ในสมัยพระเจ้าติโลกราชมหาราชที่เมืองเชียงใหม่) เพื่อกำจัดอำนาจของฝ่ายอยุธยา แต่ไม่สำเร็จ แคมป์อยู่ในดินแดนตัวเองไม่ได้ พระยาอุทริษฐิระต้องอพยพหลบขึ้นไปขออาศัยอยู่ในดินแดนของล้านนา (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 205)

ขณะที่พระมหาธรรมราชาหรือขุนพิเรนทรเทพครองเมืองพิษณุโลกอยู่นั้น ก็ได้ร่วมกับบรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในดินแดนแคว้นสุโขทัยยอมเป็นพันธมิตรกับมหาอำนาจจากทิศตะวันตก คือ พม่า มีผู้นำคือ บุเรงนอง หรือ “ผู้ชนะสิบทิศ” ได้แผ่ขยายอำนาจเข้ามาบูรณาการกรุงศรีอยุธยาฝ่ายกรุงศรีอยุธยา ก็พยายามทุกวิถีทางที่จะกำจัดพระมหาธรรมราชา เช่นคบคิดกับพระไชยเชษฐาธิราช แคว้นล้านช้างเอากองทัพเวียงจันทน์มาร่วมกันทำลายเมืองพิษณุโลก และยังมีอีกหลายกรณีที่จะกำจัดพระมหาธรรมราชาให้จงได้ แต่พระมหาธรรมราชาสามารถแก้ไขกลศึกกรุงศรีอยุธยาได้ทั้งหมด (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 206)

จากความร่วมมือของหัวเมืองฝ่ายเหนือต่าง ๆ ในดินแดนสุโขทัย ซึ่งมีพระมหาธรรมราชาเป็นผู้นำหัวเมืองต่าง ๆ เป็นผลให้กองทัพของ บุเรงนองหรือ “ผู้ชนะสิบทิศ” บุกเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยา จนเสียกรุงแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. 2112

4.2.3.9 สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า เชื้อวงศ์สุโขทัยครองกรุงศรีอยุธยา เป็นใหญ่ในอาณาจักรสยาม

หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าแล้ว กษัตริย์พม่าก็แต่งตั้งพิริราชาภิเชกให้พระมหาธรรมราชาขึ้นเสวยราชสมบัติ สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงได้สืบกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยในกรุงศรีอยุธยา เมื่อแรกที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาเสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้น พระนครศรีอยุธยาตกอยู่ในภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด ผู้คนถูกกวาดต้อนและหลบหนีหนีหายไปเกือบหมด จึงต้องทรงบูรณะบ้านเมือง

ขึ้นใหม่ ด้วยเหตุที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงเป็นเชื้อวงศ์กษัตริย์สุโขทัย และทรงเป็นเจ้าของ
 พิษณุโลกมาก่อน จึงโปรดให้อพยพโยกย้ายบรรดาขุนนางข้าราชการและผู้คนจากหัวเมืองเหนือ เช่น
 พิษณุโลก สุโขทัย ฯลฯ จำนวนไม่น้อยลงไปรับราชการที่พระนครศรีอยุธยา เพื่อทดแทนขุนนางข้าราชการ
 รุนเก่าที่ถูกกวาดต้อนเป็นเชลยไปพม่าและที่อพยพหลบหนีล้มหายตายจากในการสงคราม แต่
 ไฟฟ้าช้าค้นจำนวนมากก็ยังมีถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่บริเวณลุ่มน้ำยม-น่านที่ยังคงเป็นบ้านเป็นเมือง
 (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 206-207)

ต่อมาไม่นานกรุงศรีอยุธยาภายใต้การปกครองของสมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า เกิดขัด
 แย้งกับพันธมิตรพม่า เจ้าเมืองพิษัยและเจ้าเมืองศรีสัชชนาลัยในขณะนั้นรู้ข่าวว่ากรุงศรีอยุธยา
 ขาดไมตรีกับพม่าจึงพากันแข็งเมืองตามประเพณี สมเด็จพระนเรศวรจึงยกกองทัพขึ้นไป
 กำราบปราบปรามจนสิ้นซาก เมื่อปราบได้แล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงโปรดให้พระนเรศวรราช
 โอรสกวาดต้อนครัวเรือนไพร่บ้านพลเมืองในกลุ่มหัวเมืองเหนือทั้งปวงลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาให้หมด
 สิ้น ทั้งนี้ก็เพื่อจัดเตรียมไว้เป็นกำลังไพร่พลรับศึกพม่าที่จะต้องมีขึ้นแน่ ๆ ในขณะเดียวกันก็เท่ากับ
 ทำลายทรัพยากรสงครามมิให้ฝ่ายพม่าเข้ามาใช้เป็นฐานที่มั่นสนับสนุนส่งกำลังบำรุงกรุงศรีอยุธยา
 ได้อีกต่อไป

ดังนั้น บรรดาไพร่ฟ้าข้าไทยลูกเจ้าลูกขุน ท่วยบัวท่วยนางทั้งหลายทั่วปวง ผู้เป็นชาวเมือง
 สุโขทัย ศรีสัชชนาลัย ก็ถูกเทรกรอกเทรครัวให้ต้องทิ้งถิ่นฐานบ้านเรือน เข้าไปเป็นไพร่พลอยู่ในกรุงศรี
 อยุธยาทั้งหมดตั้งแต่บัดนั้นมา (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2538: 207)

เรื่องนี้ปรากฏใน พงศาวดารกรุงเก่าฯ กล่าวถึงบรรยากาศเมืองเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำ
 ยม-น่าน นี้ถูกทอดทิ้งให้รกร้างว่างเปล่าอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน เกิดเหตุการณ์อาเพศอัศจรรย์
 ครั้งใหญ่ดังนี้

“ให้เทครัวเมืองเหนือทั่วปวงลงมายังกรุงพระนครศรีอยุธยา” “เกิดอัศจรรย์แม่น้ำทรายหัว
 เมืองพิษณุโลกนั้นปั่นป่วนขึ้นสูงกว่าพื้นน้ำนั้น 3 คอก หนึ่งเห็นสตรีภาพผู้หญิงหน้าประคองหน้าข้าง
 และทรงสัญญาณประคองวงข้าง และหูนั้นใหญ่ หนึ่งอยู่ ณ วัดปราสาทหัวเมืองพิษณุโลก หนึ่งข้างใหญ่
 ตัวหนึ่งยืนอยู่ ณ ท้องสนามนั้นอยู่ก็ล้มตายกับที่บัดเดี๋ยวนั้น หนึ่งเห็นตึกแดนบินมา ณ อากาศเป็นอัน
 มาก และบังแสงอาทิตย์ บดมาแล้วก็บินกระจัดกระจายสูญไป”

บรรดาบ้านเรือนและวัดวาอารามในแคว้นสุโขทัย จึงถูกปล่อยให้ร้างตั้งแต่บัดนั้น เป็นต้นมา รวมทั้งเครื่องราชูปโภค “พระร่วง” ขุนนางผู้จงรักภักดีและไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลาย ก็ถูกโยกย้ายลงมาที่กรุงศรีอยุธยาจนหมดสิ้น

เหตุการณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ตั้งแต่สมัยพระยาธิไทยลงมา แสดงให้เห็นว่าแคว้นสุโขทัยไม่ได้ล่มสลายหายไปไหน ตั้งแต่หลังสมัยพระยาธิไทยมาแคว้นสุโขทัยก็สูญเสียบ้านนาที่จะปกครองตนเองโดยอิสระ ต้องขึ้นกับกรุงศรีอยุธยาตลอดมา การสูญเสียบ้านนาจของสุโขทัยนี้สะท้อนให้เห็นตั้งแต่สมัยพระยาธิไทย เมื่อพระเจ้าอู่ทองยกทัพขึ้นมายึดเอาเมืองพิษณุโลกหัวเมืองสำคัญทางฝ่ายเหนือของแคว้นสุโขทัย ไปเป็นของกรุงศรีอยุธยา แคว้นสุโขทัยมีความสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยาเพราะการควบคุมแคว้นสุโขทัยได้คือ การควบคุมหัวเมืองทางภาคเหนือไว้ได้ นอกจากนี้แคว้นสุโขทัยยังเป็นที่มั่นที่จะป้องกันการรุกรานจากแคว้นอื่น ๆ ที่อยู่ทางทิศเหนือ แต่เนื่องด้วยยังมีเครื่องราชูปโภคปกครองแคว้นสุโขทัยอยู่ กษัตริย์จากกรุงศรีอยุธยาจึงต้องสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับราชวงศ์ปกครองสุโขทัย โดยการแต่งงานเพื่อให้มีทายาทหรือผู้ครองอาณาจักรสยามทั้งหมดมีเชื้อสาย “สุโขทัยปนสุพรรณบุรี” ให้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วกัน

แต่อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่หลังสมัยพระมหาธรรมราชาธิราชวงศ์ในแคว้นสุโขทัยมีอำนาจเป็นรองราชวงศ์ในกรุงศรีอยุธยาตลอดมา และไม่มีอำนาจปกครองตนเองโดยอิสระ สุโขทัยจึงพยายามที่จะดิ้นรนให้หลุดพ้นจากอำนาจของกรุงศรีอยุธยาเสมอ หากกรุงศรีอยุธยาอ่อนกำลังอำนาจลง แคว้นสุโขทัยก็จะร่วมมือกับแคว้นอื่นภายนอกเพื่อใช้อำนาจจากแคว้นอื่นเข้ามาต่อรองกับกรุงศรีอยุธยา เช่น กรณีพระยาอู่ทองร่วมมือกับอาณาจักรล้านนาให้บุกเข้ารุกรานกรุงศรีอยุธยา แต่ตีกรุงศรีอยุธยาไม่สำเร็จ ในที่สุดความหวังของราชวงศ์สุโขทัยที่จะมีอำนาจเหนือราชวงศ์อยุธยาก็เป็นจริง ในสมัยขุนพิเรนทรเทพ หรือพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ผู้ครองเมืองพิษณุโลกได้ร่วมมือและสนับสนุนให้พม่านุกเข้าตีกรุงศรีอยุธยา หลังเสียกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2112 ราชวงศ์สุโขทัยก็ได้ครองกรุงศรีอยุธยา เป็นใหญ่ในดินแดนสยามประเทศแห่งนี้สำเร็จ แล้วกวาดต้อนผู้คนจากสุโขทัยลงมายังดินแดนใหม่คือ กรุงศรีอยุธยาจนหมดสิ้น เหล่าวัดวาอารามที่เคยมีชีวิต ชีวา จึงกลายเป็นโบราณสถานไป